N. Iorga

Cărţi représentative ° în viaţa omenirii - - e--
Volumul III
– e--

Bucureşti
Editura Casei Şcoalelor 1929.
Cristina de Pisan.

În vremea cînd evul mediu se apleca spre antichitate într'o atitudine liberă şi simpatică, pe care a tăiat-o formula rece, severă, inexorabilă, neîngăduind alt zîm-bet decît al elevului multămit că a izbutit să-şi facă tema, Franţa, care-şi are Renaşterea ei, mai veche şi mai firească, a primit, a adăpostit şi reţinut, dacă n'a putut da - cu toate că ducele de Orléans, fiul lui Carol al V-lea, a fost crescut de d-na de Roussel, pe o *femeie de litere*, pe o *autoare*, cum nu era, măcar la Francesi, obiceiul epocei, pe Cristina de Pisan.

Nu există o biografie a ei, de şi însăşi presintă toate elementele necesare pentru a o alcătui, precum nu există o analisă atentă a operelor pe care le-a dat şi din care aici alegem numai cartea închinată de dînsa acelui Carol al V-lea, de bună memorie, *Le livre des faits et bonnes moeurs 'du sage roi Charles V*.

E fiica unui astrolog cunoscut, venit pe un an şi rămas în Franţa, cu plata de 100 de livre pe lună, la Curte, care a fost medicul „pană la urmă” şi consilier al suveranului, a acelui „Torna de Bologna”, pe care ea însăşi îl presintă ca pe un *preudomme*, „scriitor foarte iubit şi cleric excelent, graduât şi *doctorisat* la Bologna

1 I!, 1:.

cea mare în sacra medicină, cu alte grade de ştiinţă”, „ales în orice virtute”1. Mama era Veneţiană.

1 Auquelles parolles cognoiçant son excelence toute vertu, je adjouste foy comme à parolle véritable dicte de preudomme; lequel très amé serviteur et clerc excellent, gradué et doctorisé à Boulogne la Grâce en la saínete medicine, avecques autres degrez de sciences, fut continuetement présent en la maladie dudit prince jusques à la fin (111, 70). Cf. „Renommee iors tesmoignoit par toute crestienté la souffisance de mon père naturel ès sciences s.)éculatifes, comme supellatif astrologiens”

(1, 15). De son temps et cent ans auparavant, îl n'a pas vécu d'homme de şi haut entendement. V. şi H, 33: „philozophe, serviteur et conseilier dudit prince”. Era consultat şi pentru relicve. Carol însuşi e rtrès sage phllozophe et expert ès étoîlles” (III, 1); „ci dit comment le roy estoit astrologien* (111, 4).

2 Les nobles paramens d'or et de soye, ouvrez de haulte lice, que tendus estoyent par ces paroiteş et ses rUhes chambres, de velours brodées de grosses perles d'or et de soye. de plusieurs estranges devises..., ces draps d'or tendus, pavillons et cieulx sur ces hault dois et chayeses couvertes, la vaisşel d'or et d'argent grant et pesant de toutes façon, en quoy l'on estoit servit par ces tables; les grant dreçouers couvers de flacons d'or, couppes et goubelés et autre vaisselle d'or à pierrerie, ces beaulx entremés, vins, viandes délicieuses et à grans planté... Tous les abis ouvrez à fines et grosses perles, et mesmement les souliers (III, 32).

3 La grant sale du palais, la chambre du parlement, la chambre sur l'eau, la chambre verte~{¡*bid*., 39),

A apucat vremi mult mai fericite decît acelea în care trăieşte, din mijloacele şi în situaţia pe care le vom vedea. A văzut în copilărie odăile palatului căptuşite cu catifea bătută cu „perle de aur şi de mătasă”, cu sentinţe scrise de-asupra, mobilele acoperite de brocard, mesele, ca acea de ceremonie, pe care se serveşte în vase de aur şi argint greu, une ori şi cu pietre scumpe, hainele luxoase în care iarăşi sînt dese - ca la noi în mormîntul de la Argeş - mărgăritarele, papucii de a-celaşi lux2. Cunoaşte „sala cea mare”, „sala parlamentului”, cea de de-asupra Seinei, cea verde8. În ajunul

Epifaniei a asistat la una din acele ceremonii ale Curţii, în care „valeţi, îmbrăcaţi în acelaşi postav, ţin candelabre din care atîrnă luminările şi torţele de se face lumină ca ziua”1. Dacă numai din povestiri ştie despre visita în Franţa a cruciatului rege al Ciprului, Petru, în 1365, ea a văzut cu ochii pe „cavalerul”, cu ciudată îmbrăcăminte, trimes de Sudan la regele considerat ca „solemnul prinţ al creştinilor”, care primeşte în schimbul darurilor sale pînză de Reims „cum nu se află de loc pe acolo”.2

1 Le luminaire des cierges pendus et torches que vaslés, vestus d'un drap, tenoyent, qui aussi cleryfaisoit comme de jour (*ibid*.).

1 Comme un solennel prince des chrétiens.,. Lorsque j'estoye enfant, je vi le chevalier Sarrazin richement estrangemenfc vestus... Toiles de Rains escarlates, dont n'ont nulles part delà (III, 31). Cf. pentru recepţii *ibid*., 32.

8 Sages docteurs et clercz solemnels (II, 15).

4 Philozophes fondez ès sciences mathématiques et spéculatives (I, XV).

6 La planète de mars influent guerres et batailles (II, 20).

6 Ès prophécies promis (II, 15) şi II, 1: Coitètelacions saturnelles et froides rendoyent l'air en toutes contrées infect par moistéur roide continuée en longue pluye (II, 1).

7 III, p. 51.

8 A astrologie nul ne peut parvenir s'ainçoiz n'est et philosophe, géomètre et aritméticien (III, 4). Definiţia astrologiei, III, 11.

Fata astrologului fără păreche, „cum n'a mai fi altul în o sută de ani” (născută în Bologna la 1363, venită în Franţa în 1368), a moştenit de la tată respectul pentru „înţelepţii doctori în ştiinţe şi clericii solemni”3, în rîndul' cărora a se înscrie îi e cea mai călduroasă dorinţă. „Matematica” prezicătoare4 a părintelui său o încîntă, şi nu se îndoieşte de eficacitatea ei. Ea crede că planeta Marte dă războaiele5, că planetele au „promis” naşterea, tărzie, a lui Carol al VI-lea6 şi shisma7. „La astrologie”, scrie ea, „nu poate ajunge nimeni fără^ a fi înainte filosof, geometru şi aritmetic”8. Nici medicina nu-i rămăsese neştiută, şi ea putea să vorbească de „infirmităţile reumatice, frigurile care pot fi causatoare de moarte”1. Dar, înainte de toate, era, cum se judecă însăşi pe sine, o femeie sănătoasă şi plăcută la vedere: „corp sans nulle difformité et assez plaisant, et non malades, mais bien complexionnée”.

S'a măritat deci încă de la cincisprezece ani, biruind „delictele spre care apleacă tinereţa”', cu un cavaler dintre cei mai mărunţi ai acestei Curţi. În care erau şi pană la o mie, Etienne du Castel. Dar o văduvie răpede o aştepta, la 1389. N'a uitat niciodată pe soţul pierdut: după treisprezece ani, se părea că era doar „un ceas” de la moartea lui8. Şi în versurile^i ea se presintă singurică şi părăsită de „amicul cel dulce”:

Soulete suis et soulete vuel estre, Soulete m'a mon doulz ami laissée.

Rămăsese cu bătrîna Veneţiană, cu doi fraţi, despre cari nu ştim nimic - nici „filosofi”, nici „teologi”, nici medici şi nici astrologi -, cu o fată, care se călugăreşte, şi un fiu, „mare retoric”, pe care-l iea la dînsul contele de Salisbury.

A alchimiei, care ajută „a face artificial azuru114 (III, 22, 28). Arnault de Villeneuve află „piatra filosofilor14; *ibid*.

1 Rumatiques enfermetez, tièvres..., causales de mort (11,1).

2 Délis ésquels juenece s'encline.

3 Combien que mon coeur étoit rempli d'amertume causée par un triste souvenir, mes regrets n'ont-ils cessé pour le jour d'hui non plus que s'îl n'y avoit qu'une heure que son trepas fut avenu.

4 Les plaids et procès, qui sont comme le metz des veuves, m'a-vironnerent de tous lez; et ceux qui me dévoient m'assellirent afin que je ne m'avançasse à leur rien donner.

De şi chemată în Anglia şi la Milan, ea rămîne în ţara de care era aşa de mult legată prin amintiri şi interese. JRămîne în mijlocul proceselor „care sînt ca hrana văduvelor” 4. „Supt maţitie blănită cu gris şi supt haina de de-asupra de postav stacojiu, nu prea des schim bată, dar păzită bine, simţiam dese ori fiori tari şi aveam în frumos pat şi bine aşezat nopţi rele \” Se adaugă bănuieli ca de văduvă tînără, pe care le răspinge cu indignare: „une ori, cînd mi-o spuneau, mă tulburam şi une ori zimbiam, zicînd: „Dumnezeu, şi cu el, şi cu mine ştim că nu e aşa2”.

1 Soubs mantei fourré de gris et soubs surcot d'escarlate, non pas souvent renouvelle, mais bien gardé, avois espresses fois de grans friçons et en beau lit et bien ordonné de maies nuis (I, 13).

2 Aucunefois, quand on me le disoit, m'en troublois, et aucune-fois m'en sourioye, disant: Dieux et icelui et moy savons bien qu'îl n'en est rien (*Vision*).

* Moy, Christine de Pizan, femme soubs les ténèbres d'ignorance au regart de cler entendement (Prefaţa*. Ma petite faculté, qui femme suis (II, 18).

4 Une saínete dame de très esleûe vie et singulière en devoción et discipline de vivre... De belles révelacions de Notre Seigneur (III, 23).

r> Les femmes d'estat de Paris (III, 32).

* Couvent de sains preudeshommes servant Dieu (II, 16). Cf. III, 11: „sainetes personnes vivans en grant aspreté de vie..., ser-vans Dieu”; III, 11.

Îşi va cîştiga viaţa scriind, de şi se face a crede în „ignoranţa ei adîncă”8. Pe atunci femeile ajunseseră â-şi cîştiga un rol în societatea francesa, care leîncun-jurase atîta vreme numai cu măgulirile cavalerismului. Carol al V-lea chemase pentru „frumoasele revelaţii ale Domnului Nostru” pe „o sfîntă doamnă de viaţă foarte aleasă şi de o deosebită devoţiune şi disciplină în viaţă”, Guillemette de La Rochelle, care era în stare „să se ridice de jos mai mult de două picioare” 4. Odată el adună pe „femeile de samă din Paris” \ Çristinei îl place să arate pe Ludovic de Orléans crescut *femeieşte*, de-a gata pregătit pentru misticismul oamenilor sfinţi de la mănăstirea nouă a Celestinilor0, între cari acel Philippe de Mézières, care nu credea în toate vădirile astronomice

ale lui „Torna de Bologna”. Îl vede pe rege copilaş, „spunînd dulce, copilăreşte, Ave María în genunchi, cu minutele strînse înaintea icoanei Maicii Domnului” *. De aceia, cu gîndul la aceia care l-a crescut, nu suferia să audă lucruri necuviincioase cu privire la femei2. El apare „glumind plăcut între doamne”a. Pe ducele des Bourbon îl va lăuda pentru că, asemenea -cu nu ştiu ce „prinţ Brutus, care era mîngîierea şi sprijinul doamnelor văduve din Roma şi al oricăror femei nedreptăţite”, este „adevăratul refugiu al femeilor sărace nevoiaşe”, care sînt puţin ascultate în multe Curţi”4. Şi-i va'plăcea scriitoarei de istorie să presinte pe împăratul Carol al IV-lea mergînd să facă omagiu reginei încununate cu cercul de aur între doamnele ei, apoi surorii întâii lui soţii, ducesa de Bourbon, înaintea căreia plînge şi el, de nu puteau vorbi nici unul nici altulă.

1 C'estoit doulcete chose luyoyr dire, enfenciablemènt,àgenoulz, ses petites mains jointes devant l'image Nostre Dame (*ibid*.).

1 N'a cure d'oyr dire des honneur de femmes, ne de nulluy mes dire (II, 15).

3 Rit et soulace entre dames aveniment (II, 16).

4 Prince Brutus, qui estoit reconfort et soustenail des veuves dames de Rome... et de toutes femmes à qui on fait tort..., reconfort des povres gentilz femmes basongneuses et adoullés, grevées de tort, lesquelles sont pou oyes en maintes Cours; II, 14.

5 „Şi fort à plourer se prist que parler ne pot/ Dar şi cei doi regi „şi fort plourerent qu'à peine povoyent parler** (11,47). Moartea şi îngroparea reginei, *ibid*., 50.

Opera literară a Cristinei cuprinde o întreagă parte de erudiţie, care ar fi pretenţioasă dacă în aparenta pretenţie n'ar fi, de fapt, atîta naivitate, atîta bună şi miş-cătoare naivitate, atîta cochetărie femeiască, pentru care citaţiile „solemne” şi cuvintele măreţe, luate din latineşte, sînt nişte simple podoabe ale frumuseţii spiritului ei. Pe lîngă balade, *lais* şi *virelais*, rondele şi „jeux à vendre” ori „dis amoreux”, în care se întîlnesc, cu sau fără un fond real, toate răbdătoarele artificii ale modei literare de la sfîrşitul evului mediu, pe lingă *Épître d'Othée à Hector*, din 1399, şi *Débat des deux amants*, ea dă întâiu „Calea lungului studiu”, tradusă „în prosă francesa” şi publicată la 1549 abia1. E vorba în această învăţată compilaţie de Constantinopol, de Ierusalim, de Egipt şi de cerul lui Dumnezeu; intervin alegorice favorite ale epocei: Sagesse, Noblesse, Chevalerie, Richesse, Raison; se laudă Carol al V-lea şi Englesul Henric al IV-lea, căci în domeniul poesiei se face o alegere de rege. Urmează, în 1403, altă alegorie, a ştiinţelor, aceia din *Mutation de fortune*, cu o privire istorică, apoi, în 1405,

o critică a celebrului *Romande La Rose*, atac care provocă o întreagă polemică („Epîtres du débat sur le roman de la Rose”). În 1406, *Livre de la vision*, în care, pe lîngă figurile închipuirii, manevrate cu mai multă sau mai puţină dibăţie, se dau exemple istorice şi amintiri personale. În -domeniul-moral, se citează *Livre des trois vertus*, cu sfaturi pentru femei, *Trésor de la cité des dames*, *Corps de Po lie ie*, *Livre de Prudence* şi *l'Enseignement de bien* *ivre*. Sfaturi pentru oaste se află în *Livre des faits d'armes et de chevalerie*, lar o problemă politică se tratează în *Traité de La paix* din 1413 şi în *Chemin de longue étude* din 1415. Cristina depune ce a cules mai bogat din lungile, ei lecturi străduitoare în biblioteca lui Carol al V-lea condusă de Gilles Mallet.

1 Le chemin de longue estude..., *traduit de langue romanne en prose françoyse pac~J. Chaperon.* În ediţia Petitot se dă lista manuscriptelor pentru această operă şi pentru altele.

A cercetat, spune ea odată, „istoriile Evreilor, Asirie-nilor şi începuturile domniilor, care purced una din alta, coborându-se la Romani, ale Francesilor, Bretonilor şi alţi istoriografi, apoi deducţiile ştiinţilor, după cît, potrivit cu vremea ce am avut, putuiu pricepe; apoi mă apucăiu de cărţile poeţilor” \ A întrebuinţat „cinsprezece volume de căpetenie” şi şaizeci şi opt „alte particulare mici scrieri, care toate la un loc cuprind vre-o şaptezeci de caiete” 2. Totul pentru că e convinsă de faptul că „simţul omenesc nu e în stare să conceapă de la sine toate ştiinţele şi arta fără să amestece pe altul” 3. A găsit în biblioteca regală traduceri din Sfîntul Augustin, din Aristotele (Despre Cer şi Lume, Eticele, Politicele; de Nicolae Oresme), din Vegeţiu, din Valeriu Maxim, din Tit Liviu, datorite şi unui Jean Corbichon, unui Denis Soulechat, chiar lui Jean de Meung, unul din autorii „Romanului Rosei”. Nu-i va fi greu să citeze, de sigyr nu după opera originală şi integrală, pe Homer şi Sapho, pe Platon şi Aristotele, pe Hipocrat şi Galien, dintre Romani pe Virgiliu şi Horaţiu, pe Ovidiu, Tibul şi Catul, pe Iuvenal şi Lucan, pe Cicerone (*De divinatione*, *De officiis*), pe Valeriu Maxim, pe Vegeţiu şi Trog Pompeiu, pe Aulu Oeliu, pe Suetoniu, pe Séneca, pe Apuleiu, iar, dintre oamenii evului mediu, pe Boeţiu, pe Albert cel Mare, pe comentatorul lui Aristotele, Eus-tratiu de Niceia4; Beda, Alcuin, Raban Maur, loan Scotul nu-i sînt necunoscuţi5.

1 l es histoires des Ebrieux, des Assiriens et des principes des signouries, procédant de Tune et de l'autre, dessendant aux Romains, des François, des Bretons et autres historiographes. Après aux déductions des sciences, selon ce que en l'espace du temps que y estudiai, eu pos comprendre; puis me pris aux livres des poetes.

1 Quinze volumes principaulx... Autres particuliers petits dictiez, lesquieulz tous ensemble contiennent environ soixante-dix cayiers.

3 Impossible est à sens humain que de soy peust toutes sciences et art sanz introducción d'autruy (II, 21).

4 Regele cunoaşte „les fais des Romains” (I, J6). Şi ducele de Berry ceteşte „beaux livres des sciences morales tt histoires notables des pollicies rommainestt II, 12). Cf. III, 68.

ß III, 13. Laudă Universitatea din Paris şi cea din Praga.

Carol al V-lea, prinţ perfect şi în domeniul culturii, ştie gramatica, retorica, logica, aritmetica, „fără care nu se poate ştiinţa astronomiei1”, geometria, música, adecă „ştiinţa sunetelor acordate prin note minime” (*sic*) *2* - şi-i place şi ei de musicanţii cari „zic din instrumentele lor minore cît de dulce se poate”3 -, poate şi metafísica, din „metha” şi „phisis”. Orice om cult trebuie sa adauge la „prudenţă” „arta”, adecă acele „facons qui passent en estrange matière” \ să întrebuinţeze, ca ducele de Orléans, „vorbirea frumoasă întovărăşită fireşte de retorică”6, să iea din latineşte „puterea ter-minilor supţiri”O.

1 Sans laquelle science d'astronomie ne se pourroit passer; MI, IL

1 La science des sons accordez par notes minimes (*ibid.*). 3 Jouèrent les menestriers de bas instrument şi doulcement comme plus pleut (II, 39). 1 III, 2.

h Telle parleure aournée naturelement de rëthorique (H, 16). * La force des termes soubtilz (III, 3).

7 Souverain. Providence, laquelle, etc., j appelé en soustenail et ayde.

8 Aussi comme se ores fust vivant au monde (III, 1).

Din aceşti „termini supţiri” ea va face cea mai bogată colecţie. Substantive ca „soustenail”, „aministra-tion”, „premise”, „invective”, „compillasion”,”entencion”, „exposteur”, „rassadiaccion”, „cop;ración”, „obfusca-tion”, „meurte”, „conduiseur”, „alterquation”, „coagu-lence”,.”aduleur”, „bellacion”, „architeteur”, „phino-zomie”, „exercitéT”àdiective ca „inquisitif”, „scapient”, „soupploye”, „suppellatif”, „speculatif”, „senestre”, „de-licatif”, verbe ca „molteplier”, „translater”. Şi apucături de stil se împrumută din aceste modèle, ca atunci cînd scriitoarea se îndreaptă către „Suverana Providenţă” 7, către Carol al V-lea, „ca şi cum el ar fi viu pe lume”s, către Dumnezeu însuşi, ca „să-i deschidă buzele, să-i lumineze gîndul şi înţelegerea, pentru ca ignoranţa să nu-i încurce simţurile spre a explica lucrurile concepute în memoria ei” l.

Cunoştinţile reale ale unei femei din nobilimea francesa în secolul al XIV-lea nu puteau fi mari. Se călătoria pe atunci puţin şi cu greu într'o ţară tulburată, şi călătoria în sine nu presinta niciun interes. Francesa, fata Bolognesului şi a Veneţienei era Parisiana, numai Parisiana. Ea ştie totuşi că Flandra e „cea mai nobilă, mai bogată şi mai mare provincie din creştinătate”2 şi că Bourbonais, Nivernais şi părţile vecine sînt un Ţinut deosebit de bogat în mijloace de hrană8. O interesează şi ideia unui canal proiectat, care ar avea' să coste 100.000 de franci4. Restul Europei, pană ïa ţara „regelui Bulgarilor” (*roy de Bulgres*)*\ nu-i zice nimic.

1 Sire Dieux, oeuvre mes lèvres, enlumines ma pensée et mon entendement esclaire, à celle fin que ignorance n'encumbre mes sens à expliquer les choses conceues en ma mémoire.

8 La plus noble, riche et grant qui soit en crestientc; II, 13.

* Les parties du Bourbonnois et Nivernois et ailleurs, tant que la riviere de la Loire s'estent, lequel pays est moult fertile et abondant de tous vivres (II, 7).

4 Ibid.

5 I, 34.

6 Ceuls qui sont ès terres moyennes convenablement sont bons, hardis et sçavans communément; lesquelles qualitez assez actem-périées sont en ceste terre; II, 22. Cf. II, 22. „la cause poùrquoy les François sont bonnes gens d'armes'*.

Totuşi ea atribuie calităţile „temperate” ale rasei francese climei „mijlocii”, care face oamenii „buni, îndrăzneţi şi învăţaţi”6. Şi, în general, ea crede în nevoia cercetării căuşelor: „fiecare e socotit cu atît mai înţelept şi mai cunoscător, cu cît ajunge a cunoaşte mai de aproape caúsele”. Şi, dintre ele, „căuşele ignorate şi neştiute sînt une ori motiv de admiraţie oamenilor, cari caută să afle motivele lucrurilor ce s'au făcut”1. Mai bine a se cerceta aceste cause decît o „lungă povestire”, care ajunge a plictisi „fragilitatea umană, doritoare tot de lucruri nouă”2.

E un suflet cu multă înţelegere pentru frumuseţă. „Artistul”, crede ea, „e mai înţelept decît muncitorul cu mîna3”. Carol al V«-lea e admirat deci nu numai fiindcă e „deprins în ştiinţă”, ci şi fiindcă e „cu adevărat un artist”4, chiar „un foarte mare artist, fie în ştiinţile liberale, fie în operele de clădit”5. El vrea „toate lucrurile lui frumoase, depline, îngrijite şi orîn-duite”6. Lui Carol al IV-lea îi arată cu mîndrie Lou-vru17, şi supt el se ridică mănăstirea, pomenită,* a Celestinilor, acoperită cu ardesie, „avînd la poartă chipurile regelui şi Feginei”8.

1 Un chascun de tant est réputez plus sage et plus cognoiscent comme plus îl approche àcognoistre les causes; 111,2. Les causes

ignorées et non sceues aucunes fois sont cause de admiración aux humains, quelz peuvent estre les motifs des choses faites.

2 Trop longue narración souvente foiz tourne aux oyans et refférandaires à ennye, comme la fragilité humaine en peu d'espace soit ennuyée on lasse, pour sa muable sensualité, qui désire tousjours nouvelletez des choses qui luy sont présentés à prolixité.

* L'artiste est plus sage que l'ouvrier de la main (III, 2).

4 Droit artiste et apris ès sciences (III, 11).

5 Très grant artiste, soit ès sciences libérales ou ès causes ouvrables (*ibid*.).

G Toutes ses choses belles, nettes, polies et ordonnées (III, 12).

7 III, 4L

8 Et à la porte de celle église a la sculpture de son ymage et de la royne, s'espouse, moult proprement fais; III, IL

9 II, 16.

Interesul pentru politică nu-i lipseşte. Şi ea e printre aceia, mulţi, cari, de la Philippe de Mézières încoace, doresc de pacea Bisericii sfâşiate de schismă9 şi stăruie pentru conciliul general, care trebuia să aducă foloase mai ales în altă direcţie decît aceia a unităţii ierarhice \

În viaţa Statului ea ţine samă întăiu de ceia ce numeşte *la chose publique*, care, bine îngrijită, face mai mult decît gloria, fiindcă esenţa ei, şi elementul principal de fericire, e „puterea de a face bine altora”*.

Pentru aceasta, trebuie - ceia ce Franţa are înaintea tuturor terilor -, nu „stăpînire de aventură”, nici „tirania”, care urmează, pi „un singur şef”8. Se simte şi recunoştinţă şi înţefegere cînd ea se închină „nobilei flori de crin mirositoare”4. Se bucură ca nu mai vin îh Franţa, bine păzită, Englesii, cari au voie să se bată acasă între ei5. Bine că s'a rupt tratatul de la Brétigny. loan, ducele de Bretania, e ţinut de rău fiindcă a ajutat pe Englesi, „cu tot omagiul pe care-l făcuse regelui Franciei”, şi, din fericire, nu-l sprijină baronii săi, „cari voiau să fie buni Francesi”O. Nici Napoletanii nu fac bine că sînt contra Casei de Anjou, de alminterea cînd au mai fost ei loiali7?

' III, 57-8.

1 Certes c'est plus charge que gloire.. Je ne sçay en signorie félicité excepté en une seule chose...: en puissance de faire bien a autruy, II, 14; III, 30.

8 Les aultres terres de crestienté, èsquelles les seigneuries sont venues d'aventure et continuées par tirannie, non pas aussi naturelles comme en ce royaume... Vrays et obéissans à un seul Chief; II, 17.

* II, 17.

5 Là guerroyent entr'eulz, s'ilz voldrent; II, 8, 39.

6 Non obstant l'ommage que avoit fait au roy de France...

Contre la voulenté de ses barons, qui vouloient estre bons François; II, 33.

7 Ce qu'ilz n'ont mie d'usage; H, 1J.

Cînd Carol al IV-lea apare în Franţa, e un prilej de a apăra coroana francesa prin comparaţie cu împăratul. E un bătrîn înainte de vreme, pedagros, dus.în căruţă sau pe mîni. Merge să se închine la moaştele Sfîntului

Ludovic. Cere să vadă mormintele regilor Franciei, „la a căror Curte, zicea el, fusese hrănit în tinereţă şi de la cari avuse mult bine”1. Magistratul Parisului, pri-mindu-l, nu uită să spuie că o face în numele regelui Franciei-. Cînd merge la Cambrai, de Crăciun, îi e iertat a-şi face acolo „ceremoniile lui imperiale”, „ceia ce n'ar fi făcut nicidecum în regatul Franciei”5. Cînd se întîmpină cei doi Suverani, se presintă al Franciei cu pălăria lui *à bec*, veşmîntul de purpură cu hermină, călare pe un cal alb, cavaleri precedîndu-l la două „toi-ses” de cale. Se scoate odată pălăria (*la berrette*). „Sergenţi” ai regelui încunjură pe împărat; i se dau şambelani şi crainici (*huissiers d'armes*). De la „peronul de marmură” e dus pe sus pană în sala unde-l aşteaptă regele pentru a-l săruta. Carol al IV-lea mulţămeşte, şi e aşezat îri „camera de lemn de Irlanda, care dă în grădini şi spre Sfînta Capelă”4. La visita regelui, dacă acesta-şi scoate gluga, împăratul îi cere să se acopere din nou\ Stau apoi ambii cu capetele goale: oaspetele va admira coroana francesa.

1 Ès quelz cours, ce dit-îl. avoit esté nourris en sa jeunesse et que moult de bien lui avoyent fait; III, 35.

2 *Ibid*.

8 A Cambray, qui est cité de l'Empire, celebre la feste de Noël, et là tist ses sérimonies impériaulx selon l'usage, ce qu'îl n'eust mie fait ou royaume de France (III, 33).

4 Sa chambre de bois d'Irlande, qui regarde sur les jardins et vers \ ¿ Sainte Chapelle.

5 Osta tant jus son chapeau, dont îl pesa à l'empereur, qui recouvrir le voult.

6 Son” bon droit et le tort de ses ennemis.

Cum călătoria, are şi un scop politic, Carol al V-lca îşi arată, contra părerii dominante în Germania, drepturile contra rivalului engles6: omagiul făcut de Eduard al IH-lea lui Filip de Valois, trecutul însuşi al Guyennei, părerea juriştilor din Bologna, Montpellier, Toulouse,

Orléans, Roma. Altfel împăratul se declară aliat al coroanei Franciei şi dă Delfinului situaţia de locotenent şi vicariu imperial la Arles1. El va merge în Anglia pentru „pacea perpetuă” cu Francesii.

Astfel, „de o sută de ani şi mai bine, n'a fost regatul Franciei mai bogat, cu domeniul şi feudele mai crescute, niciodată puterea şi nobleţă cavaleriei şi orice lucru mai mare şi mai crescut, mai în pace, mai puţin supărat, nici oamenii din toate stările mai bogaţi, mai înzestraţi, fie prinţi, nobili, clerici, burghesi, lucrători şi oameni de rînd decît, fie zis într'un ceas bun!, astăzi” 2.

1 Ibid., 47-8, 42-5, 4S.

1 Depuis l'aage de cent ans et plus... ne fu le royaume de France plus riche..., plus le demaine et les fiez acreus, la puissance et noblece en chevalerie et toutes choses greigneur, ne plus augmentée, plus en paix, moins molestez, gens de tous estas plus riches, mieux meublez, soyent princes, nobles, clercs, bourgeois, ouvriers et gens du commun, qu'îl est, de bonne heure soit dit, aujourd'uy;

II, 15. *

3 Augmentacion, bien et acroiscement de la couronne de France; II, 13.

4 II, 15.

6 Souverainement bel de corps et de visage,.grant le corps plus que les communs hommes, bien formé et de beaux membres; II, 15.

Femeia care «doreşte mai mult decît orice „creşterea, binele şi sporirea coroanei Franciei”8, are calde sentimente pentru acel nenorocit de Carol al VI-lea, la naşterea căruia s'a strigat de bucurie. „Noé, et que bien peust-îl estre venus4”. „E frumos la trup şi faţă, nalt peste măsura obişnuită, bine făcut*5”. Dacă e bolnav cel cu minţile adesea pierdute, păcatul, acest *flayel et glaive* căzut asupra tinereţelor lui înfloritoare, e al poporului francés, şi mai bine „asupra capului nostru să dea Dumnezeu pedeapsa”! E şi părerea celor mulţi cari, în ceasurile lui bune, iese pe atrăzi să-l salute, do-rindu-i, ca dînsa „întreagă sănătate”, pe cînd străinii chiar „îi plîng de milă”

Văduvei lui Etienne de Castel nu-i place Curtea însăşi, unde se vorbeşte şi se calomniază prea mult, şi ea se declară incapabilă de linguşirile obişnuite, aceasta de şi e silită a trăi din-ocrotirea celor mari. Ea ştie că sînt trei feluri de adevărată nobilime: *noblesse de courage-ş*\ cine e bolnav, ca regele Carol, şi slab, palid, supus la friguri şi frig, cu mîna umflată2, nue un fricos (*couard*) -, *noblesse de sagesse* - n'o uită! - şi *noblesse de chevalerie*.

1 Le flayel et ghive sur luy descendu non mie par ses péchiez, mais de ceulx du peuple,' punis en sa personne... Dieu consent la playe sur nostrc chief... Pleuroyent de compassion de son enférmete et m.ilage; *ibid*.

1 Très pal et très maigre et sa complexión moult dangereuse de fièvres et de froidure d'estomac; II, 10.

3 Le plus ydoine et propice en vertu et sçavoir; II, 2.

1 Ainsi, par le commun esgart des peuples universelz, furent commenciées primieremeni propres signouries au siècle.

* Commissaires et lieuxtenans en fais de justice.

A Tous les hommes à cheval suivans les routes estoyent appeliez chevaliers; II, 2.

Se întreabă ce e aceasta din urmă, şi ajunge la teoria însăşi a întemeierii societăţii. La început a fost un haos, şi a trebuit să se aleagă pentru a-l potoli „cel mai potrivit ca virtute şi pricepere,f”. „Astfel”, zice predecesoarea lui Jean Jacques Rousseau, cetitoarea vechilor filosofi, „prin părerea comună a tuturor popoarelor, s'au început întăiu adevăratele stăpîniri pe lume 4.” Dar prinţul ales are nevoie de consilieri şi de „comisari şi locotenenţi în materie de justiţie-^” ca şi pentru agricultură şi altele. Astfel „prinţul cavaleriei” ajunge să aibă în juru-i „pe toţi oamenii cu cai pe drumuri, zişi cavalerifi.

1 Gages de deniers et pansions convenables, prises ès trésors et revenus des citez ou royaumes, ou du commun peuple.., les riches aornemens orfroisiez et reluisans d'or et de pierres précieuses; 11, 4. Car là où ordre n'y est gardée, c'est une chose des-roupte, confuse et gaste; *ibid*. - Despre artileria arătată de regele Carol împăratului se pomeneşte în 111, 32 şi în I, 16: „dans estranges de divers pays, artillerie ou autre harnois de guerre14.

2 Trahison... par fauls et desloyal tour...., trahison et orrible maulvaistié; II, 13.

3 Ector de Troye, le pieux combatant; II, 32.

4 II, 15.

5 Large comme un Alexandre, noble et pontifical; II, 13.

6 II, 14.

7 Moult bel jousteur... Jolis estoit, amoureux et gracieux et de moult joyeuse condición; II, 12.

8 Convoiteux estoit d'amasser trésor, pour désir de voyagier et conquerré... Conquérir l'empire de Romme, auquel avoit grant affeccion et espérance (II, 11).

Cavalerii au datoriile lor. Ei, cari sînt plătiţi cu „bani şi pensii convenabile, luaţi în tesaurele şi veniturile oraşelor sau regatelor sau ale

poporului de *rina*”, cari îi dau hainele împodobite ar aur şi pietre scumpe, să păstreze ordinea fără care se pierde - trecutul francés imediat *o* arată - totul Acte de trădare ca acela al Englesilor faţă de Ricard al If-lea sînt tratate foarte aspru 2. Modelul cavaleriei e „Hector din Troia, piosul luptător” \ Cavaler bun e Carol al VI-lea 4. Apoi unchii săi: ducele de Burgundia, „darnic ca un Alexandru, nobil şi pontifica15 (*sic*), care face tot posibilul pentru a-şi însănătoşa nepotulrt, ducele de Berry, care e aşa de meşter în jute, „*forjoustează*” în ele, prinţ „amoros şi graţios”7, ducele de Anjou, care, de şi caută să strîngă comori - o uşoară dar meritată critică se strecoară aici -, n'o face decît pentru a „călători” şi a face cuceriri care s'ar fi putut întinde pană *la*, „*a Imperiului roman*, *peniru care avea mare aplecare şi nădejde*” *H*. Admiră şi pe ducele de Bourbon, cu cruciata lui africană de şaizeci şi cinci de zile l. Nu mai puţin pe Orléans, care a provocat la duel pe „Henric de Lancaster, acum rege” *. Sînt laude şi pentru du Quesclin („du Clequin”) pentru acel Jehan de Vuin, căruia i se zice „le Poursuivant d'amours”, pentru cavalerii Colierului, din jurul prinţului de Wales, pentru toţi „gentilomii şi vitejii cari călătoresc pentru isprăvi şi se silesc să crească onoarea şi numele Franciei în tot felul de teri”4. Dar Cristina, în vremea ei/cunoaşte şi o cavalerie decăzută, o *endormie chevalerie**.

1 II. 14. Bel jousteur..., vailiant et chevalereux; *ibid*. 1 Luy-mesmes offert son propre corps en preuve contre Henry de Lancastre, à présent roy; II, lti.

3 II, 5.

4 Les gentilzhommes et les preux qui par vaillantisse voyagent et s'efforcent d'accroistre l'onneur et le nom de France en maintes terres; \\> 16.

6 11, 9.

6 Furent per celle desconfiture rendus şi confus que tous se tin-drent cois et appaisiez... En paix et bonne amour a puis tenu toutes ses terres, gouverné par belle, sage et traitable poilicie (II. 13).

7 Tel oultrage de commune et subgiez..., tel orgueil; II, 15.

Dacă această clasă ţine în ascultare de frică pe cealaltă, e în ordinea lucrurilor. Dacă Filip de Burgundia, cel mat mare senior al regatului, socrul contelui de Austria şi al contelui de Savoia, al fiicei lui Albert de Ba-varia, a supus pe Flamanzi, e pentru a-i face „liniştiţi şi'paşnici”, şi, de altfel, „i-a cîrmuit pe urmă cu o politică frumoasă, cuminte şi tratabilă”6. Flamanzii aceştia erau vinovaţi şi faţă de regele, Suveranul lor - „le roy qui est souverain seigneur” - prin „ultragii” şi „trufie”7. Dacă odată se ridică plîngeri pentru o ajutorinţă, o *aide*, prea ridicată, Cristina e acolo ca să

explice că e „un lucru de vechiu drept şi obiceiu. pretutindeni” şi că din aceasta se ţin, cum se poate vedea, armatele de pază la hotare. „Deci *poporul* n'are^ de ce să se plîngă”1.

În genere, nu e bine a se critica autoritatea în faţa poporului, ci, dacă e nevoie, în secret-. Pe burghesi a făcut bine Carol al V-lea că i-a chemat în Consiliu, „arătîndu-li încrederea ce o are într înşii” \ Mai sînt însă acei „gens de commune'V acei măcelari „deprinşi a vărsa sînge” \ acei *travailleurs* şi *gens de* laborer'/de pe brazdă, cari pot fi primiţi la oaste numai ca pe-deştri, ca unii ce sînt deprinşi aşa, dar principiul ră-mîne că: „minte şi sfat bun, nobleţă a curajului, pofta de onoare şi. frica de contrariu se preţuiesc mai mult în materie de arme decît ostenească brută” R.

II.

»ucuns peuvent'avoir parlé sus le Conseil pour cause de certaine ayde non trop excesive, quoy qu'on se plaigne, sus les subgiez du royaume; laquelle chose est d'ancien droit eteoustume en toutes terres pour tel usage, c'est assavoir pour armées faire sus les ennemis de la contrée. Lequel dit ayde peut chacun veoir employer les armes qu'on fait présentement sur les frontières du royaume et l'assemblée du connestable grande et telle, et ès marches de Guienne, çt aussi autre part; parquoy n'£ cause le peuple de soy clamer; II, 14.

a En h face dj peuple corrigitr leur faiz... En privé dire et monstrer est, selon mon avis, le plus seur; II, lü.

8 Affin qu'îl leur monstrast la fiance qu'îl avoit en eulx; III, 18.

4 Aussi houchiers, qui ont acoustumé de sang espandre; II, 18.

* Sens et avis, noblece de corage, désir d'onneur et peour du contraire font plus en fait d'armes que peine et travail de corps.... Pour ce que ceuls du peuple sont durs desdictes peines, prouffi-'tables sont ès batailles à pié; II, 22.

6 Ea laudă pe bibliotecarul Gilles Mallet, care „souverainement bien lisoit et bien ponctoit” (III, 21).

Dar învăţata cetitoare de cărţi anticefî, predicatoarea de înţelepciune şi dătătoarea de norme sociale şi morale e, în acelaşi timp, ca toţi oamenii din vremea ei, un suflet medieval, hrănit şi de poetice, fantastice lucrări vulgare şi luînd de acolo ceia ce trebuie pentru a defini mai de aproape caracterele sale strîns legate de trecut. De şi vorbeşte cu despreţ de orice;,gestes et romans” preferind a lua din literatura mai veche precepte pedagogice de la Hugues de S. Victor, maxime de-ale lui „Chaton” (Caton) din Hugues de Fleury, biografii imperiale romane din

„Istoire tripertite”, îndreptări religioase din „l'istoire de Saint Loys”2, teorie de guvern din Gilleo de Roma” învăţături de drept din decreta'e, cercetează, pe lîngă mărturia orală a oamenilor de ieri *, diferite „cronici”, Sigibert de Gem-bloux\ „cronicele bunului rege al Franciei Filip, fiul regelui Ludovic cel Bun” (Débonnaire)r>, cutare cronică a lui Duguesclin: „fais mezzire Bertram”7.

1 II, 25.

* II, 33.

* II, 19. „Lycurgus, roy de Lacédémone, ou livre du Régime des princes*; II, 2.

4 Piuseurs gens notabes encore vivans, jadis ses serviteurs (de Charles V); I, 24.

5 III, 13. O I, 32.

7 II, 25.

8 Une sage femme de Grece nommée Minerva; II, 21.

9 I? 33.

Superflutez de son corps humain, comme cheveulx, ongles, sang et telz choses; I, 33.

Are de sigur toată încrederea în „înţeleaptă femeie din Grecia care se chiamă Minerva”*, dar e o bună creştină care-şi arată ca patroni pe „Monseigneur Saint Louis de France”, pe S. Rémi, Sf. Ecaterina şi Sf. Antoniu, Sf. Agnes Şj ei îi e une ori scîrbă de trecătorul corp omenesc, pu „superfluităţile lui, păr, unghii, sînge şi anume alte lucruri”lu. Pe prinţi îi judecă după atitudinea lor religioasă: Carol al V-lea e dispus a lăsa tronul fittjui „şi el s'ar face preot şi ar întrebuinţa restul vieţii sale în serviciul lui Dumnezeu”1. Petru-cel-Crud din Castilia merită să i se taie capul pentru că, „rău şi pervers creştin, ţinea o Sarasină”2. Ducesa de Berry e lăudată pentru că avea „într'un sipeţel tainice cămăşi de păr, fringhii şi lucruri de abstinenţă şi devoţiune”8.

Sufletul apropiat de al poporului va culege zicalele lui:

Qui bon conseil croit et quiert Honneur et chevance acquiert.

Dar mai ales va introduce acele comparaţii luate din domeniile cele mai simple, care, la dînsa ca şi la toţi din vremea ei, vin din moştenirea celui cu ochii şi urechile asupra a tot ce cuprinde vasta natură pentru mîngîierea şi învăţătura noastră:

Crinul e „aşa de alb şi fraged şi de suavă mireasmă, dar din cea mai mică lucire e jignit şi pătat”1.

1 Et luy seroit prestre et le demourant de sa vie useroît ou service de Dieu; I, 34.

1 Comme maulvaiz et pervers crestien, maintenoit une Sarra-zine; I, 6.

8 Secret coffret de haires, cordes et choses d'abstinence et devoción; II, 12.

4 Lequel est blanc, tendre et souef flairant, mais de moult petit hurt est froissié et taché (V, I, 4). Sau, II, 20: „Ainsi que la geline les poussins*.

5 Povons comparer Tomme au vin creu en bonne plante: cr avient aulcunefoiz, par accident de froidure ou gellée, ycelluy vin nouvel cueilly estre vert, cru et mal prouffitable, comme celluy qui

„Omul e ca vinul nou de bună viţă: se întîmplă une ori că, de frica frigului sau a brumei, e cules verde, crud şi neprielnic şi nu e pus în yînzare. Dar, lăsat să stea în butoiu de-a lungul iernii pe frig, se întîmplă adesea că acea verzeală se preface în vin bun şi în maturitate preţuită”5.

„Astfel cum lucrătorul la arhitectură sau zidărie n'a făcut el pietrele şi materialele din care clădeşte şi înalţă castelul sau casa pe care caută a o face şi la care lucrează şi totuşi adună acele materiale, fiecare unde trebuie să fie după planul făcut, tot aşa femeile care brodează şi fac deosebite dpsemnuri după înălţimea închipuirii lor, de sigur că n'au făcut ele mătăsurile, nici aurul, nici alt material”'.

„Precum elementul principal al «unei fortăreţe e aşezat pe cel mai tare loc al castelului, apărat de şanţuri, porţi, palisade şi ziduri, încunjurat cu turnuri şi băşti, s'a orînduit ca prinţul să fie în ordinea de bătaie între cei mai buni oameni ai săi, în rangul cel mai tare şi mai uşor de apărat5”.

n'est mie en boisson. Mais, lui lais ié en tonniaulx, crouppir au longd'iver à la gellée, avient souvent que celle verdeur se tourne en bon vin et en meureté convenable (I, 11).

1 Ainssi comme l'oeuvrier de architecture ou maçonnage n'a n.ie fait les pierres et estofes dont îl bastit et édifie le chastel ou maison qu'îl tent à parfaire et ou îl labeure, nonobstant assemble les în tiéres ensemble, chascune où elle doit servir selon la fin de l'entencion où îl tient, aussi les brodeuses qui font diverses devises, selon la soublimetéde Pymagination, sans faute ne firent mie les soyes, l'or ne les matières; 111, 21.

2 Ainşsi que le,maistre donjon d'une fortrece est assis en la plus forte place du chastel, targé de fossez, portes, palis et murs, avironné de tours et bastides, ordonnèrent que le prince fust en bataille entre ses meilleurs gens, en la plus fort eschielée et la plus deffensable; II, 2.

8 Trop cours abis, trop oultragenses poulalnes, neJfemmes cousues en leurs robes trop estraintes, ne trop grans collez (I, 29). E contra „zidirii” femeilor (*enmurées*), dar admite „femmes closes en unes chamb/es, se trop estoient désordenées” (*ibid*.).

O morala aspră o face pe scriitoare să prescrie tot ce e modă exagerată, distracţie zgomotoasă şi stricătoare pentru suflet. Ce nu atacă din ridicule şi păcatele vremii? „Hainele prea-scurte, papucii *à la poulaine*, din cale afară de lungi, femeile cusute în rochii prea strîmte, cu prea mari gulere”:l. „Cărţile necinstite” pe care regele Carol nu le îngăduie la Curtea reginei, în mînile fiilor şi mai ales ale Delfinului Acele „amours et vaguité” pentru care a fost gonit de la Curtea lui Carol al V-lea uh „tînăr şi frumos” curtean. Bine a făcut acelaşi rege cînd a gonit şi pe „anume *goliarzi*, cari aduc cuvinte de ispită, căci zisele şi faptele unor astfel de cîntăreţi nu sînt decît îndemnuri la desfrînare şi felul jocurilor lor pare că dă îngăduinţă ca astfel de lucruri să fie făcute?”. Deci înlături cu aceste „guri mari”, *gloutons de bouche et de parole*, căci „multe feluri de jongleuri şi linguşitori obişnuiesc prin *jonglarea* lor să atragă inimile prinţilor” cum mai condamnabili sînt cei ce joacă zaru14, ori cei ce zboară pe funii (*voleurs*) şi alţii cari „se apucă a face felurite lucruri de astea cu primejdie pentru suflet şi trup” r\ Dar aceasta nu înlătură música onestă, „serviciul melodios de cîntec, cu cîntăreţi, musicanţi, persoane ştiutoare şi onorabile” °.

E prietena omului sărac, „gol şi lipsit”. Să-i ajutăm, căci şi noi vom ajunge la ceasul morţii:

Ayés pitié des pauvres gens Que tu voys nuz et indigens,

1 Aussi cjstui «age roy deffer.doit que livres deshonnestes ne feusbent leus, ne portez à la Court de la royne, ne de ses enfens et soubz peine de perdre sa grâce ne fut şi hardi qui osast à son filz le Daulphin ramcntevoir^ matière luxurieuse; *ibid*.

1 Gouliars de bouche, aportans parolles vagues..., car les dis et fais de tels menestriers ne sont fors introducción à luxure et la coustume de leur jeux semble que ilz donnent congié de telz chose faire.

8.Gengleurs et flateurs seulent, par leurs gengler. actraire les cueurs des princes; II, 32. 1 III. 19: un jueur de dez, jeunes homs de petit sens. *' III, 20.

r> Service mélodieux de chant... Chantres, musiciens, souverains et honorables Dersonnes; n, 33.

Et leur aydes quant tu porras: ^ Souviengne-toy que tu morras.

Toată viaţa lui Carol al V-lea,.cu milosteniile şi vorbele lui de spirit, aşa de „populare” şi aşa de „medievale”, vine în sprijinul acestor recomandaţii1.

1 I, 26.N %

2 A se rectifica după ultimele lucrări că tatăl scriitoarei nu era din Pisa, ci din Pizzano sau Pezzano.

Ceia ce s'a putüt culege dintr'o singură carte a Cris-tinei de Pisan - adevărat însă cea mai importantă - ar putea da gustul de a se căuta şi atîtea lucrări ale ei inedite la Biblioteca Naţională din Paris ori inaccesibile aici2.

Pierre de Fénin

Pentru Cristina de Pisan, totul, afară de boala regelui, era bine în regatul cel mai ascultător, deci cel mai ordonat, din lumea creştină, cu atît mai mult, cu cît dispunea de „cavaleria" cea mai impunătoare, şi ca virtuţi morale. Cîţiva ani după redactarea cărţii despre Carol al V-lea ea însăşi era să vadă în această ţară a tuturor fericirilor cea mai cumplită şi mai anarhică revărsare de patimi, ale căror motive, cu toată teoria ei caúsala în istorie, n'ar fi fost în stare a le descoperi.

Fără nici-o pretenţie de a ajunge la asemenea superioare explicări, ci numai cu sentimentele de compătimire, de durere patriotică ale omului de rînd care n'a cetit măcar în traducere pe autorii antichităţii, aceste tragice împrejurări sînt presintate de o serie de scriitori, umili cronicari, prin cari, tocmai din causa lipsei lor de concepţie şi de scop teoretic, par a vorbi năcazurile înseşi ale acestei societăţi.

Iată unul care e numai „escuyer eţ panatier" al lui Carol cel Nebun, Pierre de Fenin, care înseamnă ce a văzut între anii 1407 şi 1422, cei mai răi din această sîngeroasă, continuu înoită sfâşiere.

1 Serouige ou beau-frère, pp. 242-3 din ediţia Petitot. Four-mouvoir, p. 249.

E un provincial de naştere, întrebuinţînd şi cuvinte de circulaţie locală l. Om de casă al regelui, îngrijind de masa lui, el trece dincolo de margenile simplei naraţiuni numai cînd are de socotit monedele în jurul evenimentelor care se înşirărde sine la dînsul e doar grija vremii de afară pe care o pune în legătură cu teribilele drame la care -a fost martur înfricoşat: „anuj acela al uciderii (lui Ludovic de Orléans) a fost anul iernii'celei mari şi a ţinut gerul şaizeci şi şase de zile într'una"2.

Cu toată situaţia sa modestă, acest nobil de Curte păstrează tradiţia unei mari admiraţii pentru idealul cavaleresc al unui trecut acum încheiat. Nimic nu-lîncîntă mai% mult decît „vitejiile", *les grandes vaillances* 3. Se poartă încă numele perfectului cavaler de la Troia: Hector de Saveuse, Hector de Chartres, Hector de Bourbon. Cu-tăruia, seniorul de Noyelle, i se zice „le blanc chevalier". Se dau încă, a doua zi.după glorificarea jutelor în

sine de Cristina de Pisan, lupta de plăcere, „cu pălăria înfrunzită, care se zice de Maiu, pe capul înarmat”4.

P. 368 şi urm.

* Cette mort fut l'année du grand hyver et dura la gelée soixante et six jours tout d'un tenant; p. 240.

* P. 292.

4 Chappeau de feuillage vulgairement dit: de may, sur la teste armée; p. 261. Cf. pp. 260, 26-^294. 6Pp. 335-6.

Dar marile însuşiri de creştere şi de omenie ale cavalerilor dispar; se poate zic^ehiar că *au dispărut*, înaintea unei lumi încă tulburi, care, ca de cîte ori aşa ceva se întîlneşte în istorie, deslănţuieşte violenţa şi minciuna, cruzimea. Înaintea unui prinţ ca Filip de Bur-gundia se poate ca doi cavaleri să schimbe palme5. Omorul, în 1407 al lui Ludovic de Orléans, „prinţ foarte priceput” (*de haut entendement*), e cel d'intăiu cas în care se vede noua tendinţă criminală, şi tocmai sus, înmijlocul membrilor chiar ai dinastiei. Trupul celui năvălit pe stradă noaptea de o bandă de asasini şi tio-; cîrtit de săbii şi cuţite apărea „oribil rănit la cap şi pe faţă, şi avea un pumn tăiat”, spre „marea durere a oamenilor lui, de-ţi era milă să te uiţi la dînşii” \ Se bănuise cutare a cărui soţie o luase ducele-. Dar, cînd, la îngropare, se presintă loan, ducele de Burgtmdia, „care comandase o astfel de treabă şi totuşi simula durere, sîngele trupului curse prin sicriu în vederea lor a tuturora şi se făcu murmur mare” [1]. Ducele de Berry fu silit să împiedece pe nepotul său, a doua zi, de la Consiliul regal: „nu-i place nimănui, să fii acolo”[2]; şi vărul de S. Pol îl părăseşte. Atunci, peste toate formele exterioare în care, şi în faptele rele, se îmbrăcase cavaleria, făptaşul moral mărturiseşte: „Ca să nu se creadă cu năpaste nimeni vinovat de moartea ducelui de Orléans, declar că eu am pus să facă aceia ce s'a făcut, şi nu al:ul '„. Apoi fuge, urmărit, „lăsînd stăpînirea Franciei foarte îngînduratăș;”. Cînd se arată la adunarea de la Amiens „cea mai maţe parte din seniorii Franciei” îi arată ură[3].

1 Şi grand dueiï que îl estoit pitié de les voir... Horriblement navré en la teste et au visage et şi avoitun poing couppé; p. 237 şi urm.

1 Pour ce que le dict duc lui avoit soubtrait et pris sa femme; *ibid*.

5 Afin qu'on ne mescroye aucun coupable de la mort du duc d'Orléans, je declare que j'ay fait faire ce qui a esté fait, et non autre.

«r

1 Qui avoit fait faire cette besongne et y faiscit le dueil par semblant Le sarg da corps coula parmy le cercueil à la veue d'eux tous: grand murmure.
2 Il ne piaist mie bien à chascun que y soyez.
3 P. 241.

O Laissant la seignurie de France en grant pensée; p. 240. A dat răsplata cui avuse mai mare parte în omor.

Scriitorul înseamnă actele răsplătirii, care i se pare firească, neapărată: desfiderea ducelui de Burgundia pentru crimă - şi cel care o face e prins şi decapitat-, pregătirile, condamnabile, ale unui atentat contra criminalului, prinsoarea lui loan, în persoana a şase oameni ai lui, de către şase cavaleri dirx Delfinat, cari se oferiau prin scrisori formale, *atitiées*, să rupă, cîte trei, o lantă cu dînsul, fixîndu-se ziua şi locul îndată apar „Arma-gnacii" pedepsitori, cu eşarpele lor albea.

E vremea însă cînd cavalerii pot să fugă înaintea pericolului - şi un astfel de cas se presintă3. Ducele de Burgundia va fi deci tratat, în 1419, cum. tratase el pe vărul său. Cînd se hotărăşte întîlnirea, care trebuie' să-i fie fatală, cu adversari dispuşi în aparenţă la o înţelegere, loan cel fără Teamă, eroul nenorocit de la Nicopol, spune totuşi, prins de o bănuială prevestitoare, lui Tanneguy du Chastel: „N'ai face bine trădîndu-ne", *Vous ferlez mal de nous trahir*. Ceia ce nu împiedecă „dureroasa moarte", dureroasă", spune scriitorul, pentru urmările ce aduce asupra terii. L-au aflat după şase-şapte luni, îmbrăcat şi încălţat, „aproape cu totul întreg"1, ca şi cum şi el, ca şi victima lui, ar fi cerut răsbunareaşi, nici acuma, ea n'a lipsit.

Atinées ou lettres de deffy faites de six Dauphinois contre six Bourgugnons pour rompre chacun trois lances l'un contre l'autre, et ' fut le jour pris de les fournir au dessus de Saint Riquier; p. 344. 1 P. 346. 8 P. 349.

4 Presque tout entier; p. 330.

5 Nonobstant qu'îl fust évesque; pp. 241, 244 (an. 1408).

Nu e numai cu Franţa, ci pretutindeni, această decădere a unei ordini de lucruri morală care nu se va ma¡ întoarce. Cutare episcop bavares, frate cu soţia lui loan şi cu ducele Gulielm de Olanda, cată să se însoare* „de şi era episcop"5: oprit o clipă, adună trupe de la rude şi, tăind capete, se impune. Şi s'a bănuit că al doilea fiu al lui Carol al VI-lea, contele de Ponthieu, şi acel Oulielm de Olanda însuşi, care-idase fata, au fost otrăviţi perrfra *c*& se aua&eră. cu Burgundia, şi cei ce „guvernau" pe rege discută această acwsaţie1. Şi asemenea fapte ale clasei * dominante francese sînt causa succeselor candidatului engles la Coroană, Henric al V-lea: „el ştia bine discordia ce era între seniorii Franciei"2.

1 Pp. 279-80.

1 Bien scavoit le discord qui estoit entre les seigneurs de France; pp. 272-3

3 Pp. 256-7

4 Et, lorsqu'on hayssoit à Paris aucun homme, îl rie falloit que dire: *îl a esté Armagnac* et tout présentement et à l'heure mes-me îl estoit tué^sur le carreau.

5 Grande assemblée de menues gens... Pour débat ou pour debtes, car ils n'espargnerent aucun homme, que tout ne fust mis à mort; p. 299.

Aceste gîlcevi neîmpăcate trezesc şi instinctele sanguinare ale claselor de jos din Paris, *le commun de Paris*, mai ales acei măcelari despre a căror deprindere cu sîngele vorbise, profetic, şi Cristina. Apar glugile de uniformă - *petits cliapperons tous d'une livrée* - pe străzile Capitalei şi în curînd puterea va fi în mîna unor brute de speţa lui Caboche şi a unui Deniset de Chau-monta, a lui Cappeluche, „călăul" din 1418. Aceşti „oameni răi din mulţime" (*aucun méschans du commun*) aruncă bănuiala că ţine cu Armagnacii contra ducelui de Burgundia asupra oricui li displace: „Şi atunci cine ura pe altul la Paris, nu trebuia decît să zică: a fost Armagnac şi îndată, în clipa aceia, era ucis pe loc"4. Ca în 1792. Şi, tot ca atunci, „o mare gloată de oameni mărunţi" se aruncă asupra închisorilor, une ori şi pentru a scăpa de creditori: „toţi cei dinăuntru fură ucişi"5. Prisonierii de la Chatelet sfidează moartea stri-gînd: *Vive le Dauphin*, şeful nominal al duşmanilor Casei de Burgundia. Ei sînt aruncaţi însuliţi şi în pari,

„şi-i ciocăniau şi umpleau de sînge fără nici-o milă şi iertare1". Trupurile goale erau apoi „trase de copiii cei mici din Paris din Toc în Toc, - fucru foarte ciudat de văzut, gîndindu-te că astfel de oameni mari au fost a-duşi într'o astfel de stare"!\ Trebuie ca ducele de Burgundia să stîmpere eu ameninţări acest teribil zel, aşa de josnic interesat.

Prin vuietele sălbatece ale acestor lupte interne, care deschideau cîmp de acţiune tuturor criminalilor născuţi cari, în împrejurările normale, sînt ascunşi în orice societate, Pierre de Fenin deosebeşte că Franţa e marw tirisată de oameni cari nu erau ai regelui ei, deci, în sensul politic, ca Tanneguy du Chastel, cel stropit de sîngele ducelui loan, vicontele de Narbona, un om din Sud, şi alţi sfetnici ai Delfinului, din aceleaşi regiuni meridionale, nu erau Francesi: „nu erau * din regatul Franciei şi totuşi umblau cu afacerile Franciei şi le conduceau" Armagnac însuşi, un aşa de mic senior din acele părţi de caldă patimă, ajunsese, de şi alţii „mai mari fără comparaţie decît dînsul" erau în jurul Delfinului, a numi întreaga mişcare, ceia ce nu poate decît să supere pe aceia4.

1 Et les marteloient et meurtrissoient sans en avoir aucune pitié, ny mercy; *ibid*.

3 Là les traisuoient les petits enfants de Paris de place à autre, qui estoit chose bien estrange à voir et de considérer tels seigneurs estre

réduits en cet estât; p. 300. Părea, une ori, spune Jurnalul unui burghes din oraş că ar fi intrat Sarasinii în Paris („dorit îl avint telle émeute à Paris à l'eure, qu'on le prinst comme se tout Paris fust piain de Sarrazins14; citat la pagina 247, nota 1.)

* Point n'estoient du royaume de France et neantmoins mani-oient et conduisoient toutes ses affaires; p. 309.

4D'autres seigneurs plus grande sa.ïs comparaison que le comte d'Armagnac, şi ne les nommoit son pourtant en commun langage fors les Armagnacs, dont ils estoient-fort courroucez; p. 246.

Dar modestul represintant al unui sentiment francés care, mai presus ae pasiunile politice, zace în adîncimile unui popor chinuit înţelege unde duce această anarhie internă, provocată de „nenorocitul războiu a lui loan de Burgundia çu Carol de Orléans”, fiul '. Teribila înfrîngere de la Azincourt de către Henric al V-lea e resultatul care se putea aştepta, de şi Francesa erau mult mai mulţi şi cu mai aleşi represintanţi ai nobilimii 2. Normanzi de limbă francesa, notează el, se soco-tiau Englesi şi luptau contra congenerilor lor. „Astfel şi în acest chip s'a pierdut *pentru Franţa* această bătălie, şi a fost mare jale în regat, căci din toate provinciile Coroanei a rămas acolo floarea cavalerilor ' „. După această „zi de durere” (*douloureuse journée*), însuşi loan de Burgundia, care nu ştia că-l pîndeşte de aşa de aproape pedeapsa, s'a „arătat foarte supărat de pierderea *Francesilor*, mai ales a fraţilor „ săi” - buni Francesi aceştia -, ducele Anton de Brabant şi ducele de Nevers '.

1 Ainsi estoit pour lors mainé le royaume de France, pour cette malheureuse guerre dudict Jean de Bourgogne avec ledit Charles d'Orléans; p. 270.

' 1 En vérité, les François estoient sans comparaison beaucoup ' plus, forts en nombre que les Anglois, et y avoit parmy eux bien plus noble compagnie; p. 275.

3 Ainsi et par celte maniere fut perdue cette bataille pour la France, dont ce fut grant dueil pour le royaume, car de toutes les provinces de la Couronne la fleur de noblesse y demeura; p. 277.

4 Se monstra grandement courroucé de la perte des François, par especial de ses frères, le duc Antoine de Brabant et le duc de Nevers; p. 278.

5 De-quoi tout ce pauvre peuple de France demenoit grande joye; p. 309.

Cînd se ajunge la pacea, pe care n'o credea înşelătoare, între duce şi delfin pentru a goni pè Englesi - şi cronicarul apasă asupra acestui scop -, Pierre de Fenin se bucură, cu întregul „*biet popor francés*”, de această

solie a liniştii5. Iar, cînd, după omorul lui loan, fiul său, Filip-cel-Bun, îşi inaugurează domnia încheind un nou pact cu Englesii, se spune că „mulţi seniori din Franţa au fost indignaţi de alianţa pe care ducele Filip de Burgundia o făcuse aşa de strînsă cu regele Henric al Angliei” *.

1 Il y etíTplusieurs seigneurs de France qui furent courroucer de l'alliance que le duc Philippe de Bourgogne avoit pris şi estroite avec le roi Henri d'Angleterre; p. 338.

1 Il fut fort aimé de son peuple toute sa vie, et pour ce le nommoit-on ordinairement: Charles le Bien-Aimé; mais îl fut la plus grande partie de son regne travaillé d'une fascheuse maladie, qui grandement luy nuisoit, car parfois îl vouloit frapper sur tous ceux qui se trouvoient avec luy; p. 367.

3 P. 368. Odată regele iea parte, la Bourges, la lupta contra Armagnacilor, ducilor de Bourbon şi Berri; p. 253.

Dar o autoritate regală nu mai este. Scutarul lui Carol al VI-lea priveşte cu milă pe stăpînul său, periodic bolnav. „A fost foarte iubit de popor toată viaţa şi de aceia-l numiau de obiceiu: Carol cel Prea-iubit; dar a fost în cea mai mare parte a domniei lui chinuit de o supărătoare, boală, care-i strica foarte mult, căci une ori voiasă lovească pe toţi acei ce se găsiau cu dînsul v Altceva decît discreţia cu care Cristina de Pisan, care şi ea constata această iubire, vorbeşte de cumplita nenorocire. Pierre de Fenin înseamnă crud şi „ciudatul guvern” ce reiese din această incapacitate a nevinovatului monarh: *estranges gouvernement au royaume de France* *. Cînd Burgunzii ieau Parisul, Carol se închide în casă şi îngăduie ca toate, şi crimele, să se facă în numele nevolniciei lui. „Şi acolo (Burgunzii) îi vorbiră, îi făcură cinste mare şi cu aceasta nu-l împiedecau întru nimic, nici pe cei cari-l serviau. Căci *regele era mulţămit de tot*, *şi de Bur-gunzi şi de Armagnaci*, *şi puţin îi păsa*, *şi era ca indiferent oricum mergea orice*. Cine-l cunoştea, putea să ştie bine starea vrednică de milă şi de plîns în care se găsia atunci... Bunul rege Carol era mulţămit cu tot ce ducele voia să facă şi nu aducea nici-o împotrivire măcar în cuvinte 1

Mai vinovată e însă regina străină, Isabela de Ba-' varia. Ea „se pune supt cîrmuirea zisului loan de Burgundia, lăsînd şi părăsind în acest fel pe rege, domnul ei, şi pe fiul ei, ducele de Touraine, Delfinul”. Dar această cîrmuire se făcea în numele ei, 'soţul fiind viu, „ceia ce părea la mulţi că e lucru destul de fără cale şi foarte cutezător” 2.

1 Et là luy parlèrent, luy firent grande révérence, et avec ce ne Pempescherent en rien, ne aucun de ceux lui le servoient, car le roi estoit du tout content et des Bourguignons et des Armagnacs, et peu luy chaloit,

et luy estoit comme indifferent comment tout allast. Chacun qui de luy avoit cognoissarice pouvoit bien scavoir restât pitoyable et lamentable où îl se trouvoit pour lors... Le bon roi Charles estoit content de tout ce que ce duc vouloit faire et n'y apportait aucun contredit; p. 2t9.

1 Ainsi se mit cette reyne de France soubz le gouvernement dudict Jean de Bourgogne, délassant et abandonnant en cette sorte le roy, son seigneur, et son fils, le duc de Tpuraine, dauphin..., ce qui sembloit à plusieurs estre chose assez hors de raison et bien hatdie; p. 287.

3 P. 367.

– * P£. 328-9.

Patriotul francés, care nu vede în regele cel adevărat, în regele *francés* un sprijin pentru suferinţile celor mici, care *acestea-i stau înainte totdeauna şi-i hotărăsc judecata*, se întoarce, din acest motiv, către regele *Franciei*, către Englesul Henri, care *guvernează* şî care *ocroteşte*. Pierre de Fénin ştie că Englesii ieau la Amiens şi vasele de masă pentru plată că armata străină a fost suportată greu de regat,- cutare alţi bur-ghesi trebuind să-şi răscumpere casele, că regele însuşi a spînzurat la Meaux en Brie pe aceia cari-l făcuseră „măgar” *. Nu-i place cînd obiceiului francés i se

1 P. 353. Cf. p. 355.

2 Lisle-Adam, est-ce là la robbe de mareschal de France?... Comment osez-vous regarder un prince au^ visage?... Très-redouté seigneur, c'est la guise de France, et, şi aucun n'ose regarder celuy à qui îl parle, on le tient pour mauvais homme et traistre, et pour Dieu ne vous en depplaise. -- Ce n'est pas nostre guise; p. 335'

5 P. 363.

1 Icely roy Henry se tenoit alors à Paris, où jl attacha fort les habitants à son obcMssance et affection, par ce qu'îl faisoit observer exactement la justice et la rendre deüement à un chacun, ce qui faisoit que le pauvre peuple l'amoit grandement sur tous autres p. 360.

Opune „la guise et coustume des Anglois” \ ca în caşul care aduce prigonirea mareşalului de Lisle-Adam. Acesta se presintă, la o întîlnire, în veşmînt de „bleu-gris”, ordinar. „Lisle-Adam”, spune Henric, jignit că un mareşal de Franţa mi poartă haine de ceremonie „ cînd vine înaintea lui, „Lisle-Adam, aceasta e îmbrăcămintea unui mareşal de Franţa?”. Şi: „Cum cutezi d-ta să priveşti astfel drept în faţă un prinţ?” - „Doamne prea-temute, e obiceiul francés, şi, dacă e cineva care să nu cutezea privi pe acela cu care vorbeşte, e socotit ca om rău şi trădător, - cu voia voastră”. Răspunsul regal engles e scurt: „Nu e obiceiul nostru”2. Nu tărziu după aceasta, ducele de Exeter, comandantul Parisului, caută să aresteze pe

mareşal, în sprijinul căruia se-ridică populaţia. Dar toate licestea nu împiedecă pe scriitor de a recunoaşte iubirea care a încunjurat pe regele viteaz, drept şi milos, care regreta la moarte că n'a putut merge la Ierusalim8. La Paris chiar, întăiu:>„Regele acela Henric stătea atunci în Paris, unde a legat foarte pe locuitori de ascultarea şi iubirea lui, pentru că *făcea să se observe exact justiţia* şi o dădea după cuviinţă fiecăruia, ceia ce făcea că *poporul sărac ţinea mult la dînsul*, mai mult decît la oricine” 4. Şi, ca o caracterisare generală, aiurea: Henric „era un prinţ de o înaltă pricepere, pentru care *bietul popor* îl iubia mai presus de toţi ceilalţi. În afară de aceasta *era foarte aplecat şi îngrijit de a păstra poporul de jos şi de a-l ocroti contra violenţelor de nesuferit şi marilor stoarceri pe care cea mai mare parte din nobili îl făceau să le sufere în Franţa*, *Picardía şi în tot regatul*” \ Cînd el opreşte de a se impune ţeranilor şi chiar clericilor grija cailor, a cînilor şi păsărilor de vînat, se observă: „Era un lucru foarte cuminte şi vrednic de laudă la regele acesta Henric că a voit să îndrepte un asemenea lucru, *ceia ce l-a făcut să cîştige recunoştinţa şi urări le clerului*, *cît şi ale bietului poporu 2*.

1 Estoit un prince de haut entendement, par quoy le pauvre peuple l'aimoit sur tous autres. De plus îl estoit très enclin et soigneux de conserver le menu peuple et de le proteger contre les violences insupportables et grandes extorions que la plupart des gentils-hommes teur faisoient lors souffrir en France, Picardie et par *tout* le royaume; p. 364.

1 C'estoit chose bien raisonnable et louable à ce roy Henry d'y vouloir remédier, ce qui luy fit acquérir la bonne grâce et les voeux du clergé, ainsi que du pauvre peuple; *ibid*. <, a „Car la plus belle proesse n'est au monde que de faire justice des maulvais, afin que le pauvre peuple en puisse vivre”; citat *ibid*., *p*. 337, nota.

Jurnalul parisian ni-l arată pe Henric refusînd jutele la căsătoria cu Ecaterina de Franţa, fiica lui Carol al VI-lea, şi găsim şi acolo aceiaşi judecată stăpînito de mila „săracilor”: „căci mai frumoasă ispravă de vitejie nu este pe lume decît a pedepsi pe cei răi, *pentru ca bietul popor să poată trăi*” 3. Din partea lui, Juvénal des Ursins, un înalt demnitar al Coroanei francese” ni-l presintă pe acel care se unise atît de strîns, printr'o nouă legătură, cu dinastia capeţiană, considerîndu-şi victoriile ca Ştefan cel Mare însuşi: „După bătălie (de la Azincourt), regele Angliei dădu prînz prinţilor şi seniorilor francesi. Li spuse că nu trebuie să se mire dacă a cîştigat biruinţa asupra lor, de care *nu-şi atribuie nici-o glorie*, *fiind opera lui Dumnezeu*, care lor li fusese protivnic pentru păcatele lor1”.

Fiicei celeilalte a lui Carol al VI-lea, Michelle, care luase pe Filip de Burgundia, i se aduce de Pierre de Fenin laude că, fiind „de toată cinstea, smerită,* curtenitoare, frumoasă”, „o iubiau nu numai toţi seniorii de la Curte, dar şi acest *pauvre commun*” *2*.

L Après la bataille, le roi d'Angleterre donna à diner aux princes et seigneurs françois. Il leur dit qu'ils ne s'esmerveillassent pas s'îl avoit eu la victoire contre eux, de laquelle îl ne s'attribuoit aucune gloire, car c'estoit oeuvre de Dieu, qui leur étoit adversaire pour leurs péchés.

1 Dame de tout honneur, humble, courtoise, belle.et bien aimée de tous les seigneurs qui conversoient à la^cour d'iceluy duc, et en outre du pauvre commun; p. 313.

8 Il y avoit trois partys;.. en France, qui tous contendoient à conquerir et démembrer le royaume; de quoy le menu peuple estoit excesivement travaillé; p. 313.

4 Chiens, chats, rats, souris et telles autres choses; pp. 303-4.

5 Les églises furent pillées et quantité de femmes violées par force, tant gentilles femmes que autres; p. 263.

8 Gens sans pitié, n'espargnans'ny gentil ny vilain; p. 249.

Qîndul acestui *menu peuple* urmăreşte pe cronicar. Dacă, după uciderea ducelui loan, erau trei partide în luptă şi aceasta tinde la „desmembrarea regatului”, e mai ales pentru că, astfel, „poporul cel mărunt era peste măsură de chinuit* 8. Cu groază - *estoit chose piteuse á voir* - presintă el lumea care, la asediul Rouenului, unde ar fi murit zece la douăsprezece mii <ie oameni, e redusă a mînca tot felul de „cîni, pisici, guzgani, şoareci şi alte lucruri ca acestea”4. În cutare oraş cucerit se pradă bisericile şi se necinstesc femeile 5. La Montdidier, ducele loan e părăsit de Flamanzi, „oameni, fără milă, ^cari nu cruţă nici nobil, nici ţeran” °. Oameni de aceştia cari „cutreieră cîmpii”, cu căpitanii lor, se chemau *Waudrois*, aiurea *Estrangers*,\ sătenii, *les compagnons du pays*, căutau să-i împiedece \ Une ori, ca ai lui Tabary, erau numai pe-deştri şi lumea rîdea de dînşii, fiind săraci2.

4 Gens qui couroient les champs.., gens sans pitié, lesquels ranconnoient partout où ils alloient sans espargnier gentil ne vilain; on les appelloit en plusieurs lieux les Waudrois, en autres les Estrangers,

5 Capitaine de brigands..., foison de gens de pied..., dont on faisoit grande risée pouf ce que c'estoient gens de pauvre estât; p. 292.

6 Louys de Luxembourg, qui estoit évesque de Terouanne, fit faire en la place où la bataille avoit esté donnée plusieurs charniers, où îl fit assembler les morts d'un coté et de l'autre, et laies fit enterrer; puis îl

bénit là place et la fit enclorre de fortes hayes tout autour, pour la garantir du bestail ^p. 278.

Sentimentul acesta nobil de compătimire creştină adîncă domină paginile fără pretenţie, în care se oglindeşte desnădejdea unei mari şi frumoase teri călcate în picioare. Îl aveau, din fericire, şi alţii decît asemenea cavaleri cari se ridicaseră numai puţin de-asupra poporului apăsat. Tot Pierre de Fénin, gata să primească oricînd asemenea manifestaţii de conştiinţă, presint&ast-fel pe Ludovic de Luxenburg, episcop de Téroïïanne, care, în mijlocul acestor lupte civile, „făcu să se sape pe locul unde se dăduse bătălia (de la Azincourt) mai multe gropi, în care se adunară din ordinul său toţi morţii, *de o parte şi de alta*, şi fură îngropaţi; apoi el binecuvîntă locul şi puse să-l închidă cu garduri tari de jur împrejur, pentru a-l păzi de vite”3.

Toison *nà'or*”

Cavaleria de fapt era moartă. Spiritul ei putea să se strămute doar în domeniul cugetării, care-şi va avea în epoca modernă eroii, unii dintre ei aşa de mari! Cavaleria de formă, de petrecere, de pompă, element decorativ al unei vieţi de Curte, dominată de ideia Suveranului stăpîn peste oameni, averi şi gînduri, aceia îşi va găsi strălucita manifestare de cîţiva ani în reşedinţile lui Filip-cel-Bun, bogatul duce al Burgundiei, pregătin-du-şi în aceste splendori ultima răsfrîngere de cavalerie aventuroasă, luptătoare, a lui Carol Cutezătorul, urmaşul lui Filip.

Descrierea acestor spectacole strălucite o găsim la Jean le Fèvre, senior de Saint Remy, de la Vacquerie, d'Avesne şi de Morienne, zis Toison d'or - ordin fundat la 1429 la căsătoria lui Filip cu Elisabeta de Portugalia -, consilier şi crainic, *roi d'armes* al ducelui.

1 Ediţia „Societăţii pentru istoria Franciei”, II, p. 175 şi urm. * *Ibid*., p. 182 şi urm. *3 Ibid*., p. 199 şi urm.

El îşi face numai datoria, cînd vorbeşte de afaceri de onoare, ca aceia dintre ducele pe care-l serveşte şi Englesul duce de Qlocester în 1425, de căsătoria în 1433 a lui Ludovic de Savoia cu Ana de Cipru la Chambéry, ca jutele ce precedă nunţile l, cea din Bra-bantla 1430-, serbătoarea din 1431 8, judecata de arme

1 Jbid., p. 311 şi urm.

2 I, pp. 179-80, 205 şi urm. » *Ibid*., I, p. 202.

4 Ibid., p. 205.

5 Entremetz d'une nef à voiile,...Un destrier amené par deux varietz à façon d'olifant et dessus un chastel de bois, là où îl y avoit un

gentilhomme, lequel avoit elles de plumes de paon et ordonné à façon de Dieu d'amours...Quatre hommes en forme d'hommes sauvages, lesquelz portoient ung jardin vert, plàin de roses, et dedens ledit jardin avoit.j. bosquetftTeh vie, lequel avoit des cornes dorées d'or; *ibid*., *p*. 295.

(*jugement d'armes*) din Arras1, jutele portughese2. Cu cită plăcere va descrie el cortul de vînătoare al ducelui, „sala, capela, camera de stat şi cea de dormit”3, supeul în pădure, supt verdeaţă, cu *belles rainées de verdure4* \ Serbările din 1433 sînt expuse cu de amănuntul, simţite, degustate. Mireasa vine cu unchiul ei, cardinalul de Cipru, doi cavaleri de frunte şi suita, în care şi marchisul de Saluzzo, „ir.essire Loys de la Mo-,rée”, contele de Geneva fiind „seigneur des nopces”. La masă, după „entremetz” se presintă alături >,cai meşteşugiţi” şi „cai adevăraţi” (*chevaulx de artifice*, *chevaulx à chevaucher*), în timp ce cîntă „lăutari din toate ţerile” (*ménestriers de divers pays*). Acele „entre-^ *mz\z*% sînt de toate felurile pe care le poate iscodi o imaginaţie îndreptată acum spre navigaţii depărtate şi mari descoperiri. Pe mătasă, *soye vernal*, şi pe o „ba-ture à façon de drap d'argent très richement fait”, se văd corăbii cu pînze, coirplecte, trece o sirenă care cîntă, şi peştii împrejur, se zbuciumă un cal între doi valeţi *à façon d'olifant*, se înalţă un castel de lemn cu un nobil împodobit cu pene de păun pentru a înfăţişa pe zeul Amor: din* arcul lui pleacă trandafiri albi şi roşii; se răpăd patru sălbateci, cari sprijină însă o grădină cu aceiaşi trandafiri, de cari nu se atinge un ţap sălbatec cu coarnele aurite, un vullur gonind porumbei \

Música face să se audă cîntece felurite, unele de curte altele de ţară, „ciobăneşti”'. Se danţează, şi *deux à deux*. Herolzii poartă nume exotice: Hermenie, Armenia, nume de floare: Rosmarin, rosmarin, vechi nume alegorice din romane: Humble Requeste, Doulce Pensée. Se strigă: *largesse*, cînd bani de aur se împart. Cu cîtă grijă descrie crainicul Curţii de Burgundia călătoria de peţire făcută în Portugalia de trimeşii terii sale pentru a cîştiga pe princesa Isabela cea,/ună, cuminte şi plină de frumoase virtuţi”, cealaltă peţire, portughesă, în Aragon, cu „doamnele şi domnişoarele îmbrăcate după moda de Aragon”, serbările de Crăciun cu mesele, steagurile, danturile şi cîntecele, apoi nunta la Bruges în 1429, în presenta a 2.000 de Portughesi: iarăşi surprise ale închipuirii artistice-culinare: sălbateci călări pe purcei fripţi, oi cu coarnele aurite, fără a uita pe bufona Curţii: „Madame (FOr, une moult gracieuse folle”2. „Toison d'or” are grijă şi de onoarea acestei clase pe care o serveşte, şi el va însemna cum, pentru părăsirea cîmpul^i de luptă, i s'a luat seniorului de Montagu însemnele ordinului şi el s'a dus, în desperarea lui, să moară la Ierusalim8.

1 Y eult moultes chançons chantées, tant de musicque que de bregierettes; *ibid.*, p. 297. *1 Ibid.*, II, p. 150 şi urm.

3 P. 254 şi urm.

4 La pagina 265 Le Fèvre înseamnă moartea, în lupta de la Azincourt, a unui Jean de Wavrin şi a fiului.

Jean Le Fèvre, născut în 1395 sau 1396, după mărturia unui contemporan, Jean de Wavrin 4, moare la 16 Iunie 1468 în Bourges. Cronica lui, începută foarte târziu, cînd nu mai putea merge, ca odată, la regii de Aragon, Neapole, Sicilia, „devers les roys de Chas-tille, de Portugal, de Navare et de Grenades", deci în „Spânii" (*Espaignes*), în Germania, Anglia şi Scoţia, „pe jos, călare'ori în căruţă" *, la şaizeci şi şapte de ani, e dedicată lui Qeorges Chastelain pentru „nobles histoires et cronicques par luy faictes" şi e de fapt foarte dese ori numai o compilaţie din acesta, vestitul cronicar al Bur-gundiei, precum şi din alţi contemporani, din aceiaşi tară care a dat pe Olivier de la Marche, pe Monstrelet> pe Mathieu d'Escouchy. Forma o declară însuşi a fi „grosolanul şi asprul lui dialect picard" 2.

1 Călătorij în Anglia, Ia 1435, II, p. 363 şi urm.,,"à pied, à cheval, à cheriot".

2 „En mon gros et rude langaige picard." El ciează (p. 264) „les livres de ceulx qui en ont cronicques".

3 II, p. 305 şi urm.

4 Ibid., pp. 92-2.

6 Ung petit traictlé de frère Jacques Petit.,. Entre lesquelz estoit que sur chacun arpent de terre fût imposé une ayde, qui se-Toit nommé fons ëe terre, et, pariellement, que en che royalme on ayt greniers de bleds et d'avoine au proufit du roy, et encore pluiseurş aultres choses; I, 52.

6 II, p. 260.

De şi-i place a da documente *n întregime, ca pro-cesul-verbal al adunării pentru pace din 1435 H, şi i se întîmplă să citeze pe Cicerone, „Tulles", şi pe Valeriu Maxim, care la el e „Vaiere le grant"4, de şi-l interesează şi planuri de guvern ca acela din „micul tratat al lui^ Jacques Petit", care propune - încă de atunci! - o contribuţie generală pe „fiecare măsură de pământ"^ fără deosebire, care s'ar chema *fonds *de terre*, „funciarul", precum şi deposítele grînelor, „hambarele de grîu şi ovăs pentru folosul regelui" r>, acest scriitor e un simplu. El citează proverbe populare: „cui i-i frică de frunze să nu meargă la pădure" (*qui a peur des fueilles*, *şi ne voist point au -bois*) ü. Dar cunoaşte, natural, multele locuri pfe care ie-a' străbătut şi-i place a vorbi despre cutremurul din

„Castelongne”, care e Cata-lonia, pană la Z?racÄ//zö/z£-Barcelona şi la oraşul *Amer*,

„fondée de par le roy Charles le Grant” *. Alături de biserică, de lumea oficială burgundă, el va taxa de „slabă pricepere” şi de „credinţă zburătăcită” părerea acelora cari văd în faptele Ioanei de Arc „lucruri minunate şi îngăduite de Dumnezeu”2. Şi tot aşa va condamna pe acel „cioban”, „ung fol et innocent bre-gier”, „ce meschant homme le bregies”, acel *pastourel*, care, cum spune şi în cronici contemporane, s'a ridicat, cu Boussac şi Xantrailles, contra lui Arundel şi Talbot, căpeteniile Englesilor, perind poate înecat3. Ceia ce nu-l împiedecă de a primi ca autentice scrisori ca aceia a Sudanului, intitulat, bizar: „Baldadory, fils d'Aire, connestable de Jérico”4. Totuşi în partea care se vede a fi originală nu lipsesc pagini şi pasagii care au coloare şi vioiciune. Deocamdată subliniez rîn-durile în care se înfăţişează împăratul Sigismund, oaspetele de la 1416 al regelui Franciei, cu „pălărie de Mon-tauban” pe cap, la şea cu „une heucque noire”, cu inscripţia „Dieu tout puissant et miséricorde” pusă pe har-naşament5.

Ceia ce dă un interes deosebit părţii militare şi politice din cronica lui e că avem un martur al războaielor şi răscoalelor din Franţa la începutul secolului al XIV-lea care e din tabăra englesă, şi o 'spune, fără sfială, în credinţa că îndeplineşte o datorie de loialitate, un act de bun cavaler, sus şi tare.

T II, pp. 136-7.

2 Legier entendement et créance voilage qui se sont faites à croire que les fais de la Pucelle étoient choses miraculeuses et permises de par Dieu.

3 P. 263 şi urm.

4 II, pp. 138-40.

5 Son harnois, p. 278.

El va împărtăşi deci punctul de vedere al Englesilor, pe care-l cunoaştem după cronicile lor puţine şi sărace asupra eroicei cariere a lui Henric al V-lea cel drept şi smerit. Din ele se vede convingerea adîncă despre dreptatea causei apărate de nevoie cu armele, încredinţarea că a ramurii din Anglia e de drept Coroana francesa, că lupta care se dă, ca a lui Ştefan cel Mare pentru Pocuţia, urmăreşte o moştenire datorită, că, după armistiţii, provocaţia nu vine din Anglia, că victoriile, ca şi ale lui Ştefan, sînt datorite lui Dumnezeu care ştie ce se cuvine fiecăruia şi ocrotirii sfinţilor protectori, de cari necontenit e vorba, Maica Domnului însăşi, Sfîntul Petru, al cărui vasal e regatul, Sfîntul Qheorghe. E în atmosfera timpului acolo în Anglia acel misticism religios, acea crisă

sinceră de conştiinţă necontenit cercetată, acea hotărâre de a înfrunta totul pentru o credinţă care se vede nu numai în pre-dicaţia de oameni din mulţime a crezului creştin nou al lui Wyclef, ci şi în devotamentul pentru această causă a unor nobili cari, ca John Oldcastle, al cărui proces ni s'a păstrat, închişi, chinuiţi, ameninţaţi cu moartea, răsping orice intervenţie a autorităţii pământeşti, a Papei, episcopilor, călugărilor benedictini şi franciscani, în legăturile directe dintre creştin şi Dumnezeu.

1 Quant à moy, je demouray avec *leţ* Anglois; p. 268. En la compaignie du roy d'Angleterre, comme j'estoye; p. 251. J'estoye de l'autre costé, des Anglois; p. 247. Depuis je oy dire; car j'estoye avec les Anglais; p. 248.

1 Quant je parleray du roy de France, -je le nommeray lé Roy, tout seulement; p. 5.

8 P. 68 (an. 1412).

Le Fèvre spune hotărât că el „a rămas cu Englesii", că a fost în ziua hotărîtoare a războiului lui Henric, „în tovărăşia" regelui acestuia1. E adevărat că pentru el „regele" e regele Franciei2, dar şi ducelui de Burgundia îi zice simplu: „le duc". Carol al VI-lea însă, cu „boala lui obişnuită" (*sa maladie accoustumée*) 3, nu-l intereT P. 318.

*. Par la temptacion du Diable; p. 6. *8 Ibid*., p. 213.

4 La regele, în 1414, „la croix et là bande"; p. 159. Cf. şi strigătul Armagnacilor: „Ermenacq, ville gaignié", p. 165.

5 Pp.-33-4.

8 Jură „d'estre bons amis ensemble; p. 16.

7 Dont tout le peuple fut joyeulx; *ibid*.

8 Pp. 15-6, 20-2, 24 şi urm., 29 şi urm. (an. 1411).

sează peste măsură. Reproduce, fără critică, titlul solemn pe care regina Isabela şi-l dă în timpul nebuniei soţului ei: „Ysabel, par la grâce de Dieu royne de France, ayans, pour occupation (!) de monseur le roy, le gouvernement et administración de ce royaulme, par l'ottroy inrévocable à nous sur ce fait par mon dit seigneur et son Grant Conseil"1. Începînd eu 1407 pre-sintarea tragediei interne francese, el, Burgundul de aplecare şi de serviciu, nu se sfieşte a declara că uciderea ducelui de Orléans de către loan de Burgundia a fost „prin ispita diavolului"2. Dar el acusă pe ducele de Guienne, moştenitorul tronului, şeful partidului anti-burgund, că, în 1415, a luat tesaurul tatălui său, spuind public că agonisita bogată a lui Carol al V-lea a fost risipită în Italia \ El nu urmăreşte cu invective pe oamenii bandei albe1, pe *Erminacs*", dar înseamnă că, dacă regele a încercat, după omor, împăcarea moştenitorului ducelui Ludovic cu loan de Burgundia, mergînd pană a spune: *je vous en prie*, aceştia au refusât:

mais les enfans d'Orléans ne respondirent mot. Şi aici împăcarea, pusă la cale, în sfârşit, de cardinalul de Bar *s\ aduce bucurie po*-porului7. Dar în curînd prinţii de Orléans, *les Orliennois*, cu ducii de Berri şi de Bourbon, pretind că regatul nu e bine guvernat şi sa adună în arme, cerînd, în ciuda reginei» dreptate regelui şi provocînd pe ducele loan s. La Sois-sons, în 1414, aceşti adversari ai Burgunzilor ucid

1.000-1.200 de oameni, pradă bisericile, profanînd moaştele şi cuminecătura \

Tulburările din Paris sînt judecate după cerintile omeniei de sigur, revoltată de cruda vărsare a sîngelui, dar şi, pe alături, după interesele de partid ale Burgun-zilor. La 1410 „măcelarii" ucid la Paris cu strigătul „Vela ung Erminacq", pană întră în oraş trupele ducelui loan,2. În 1413 Le Fèvre presintă „marea adunare a comunelor din Paris", cu căpitanul de Paris, vre-o 6.000 supt steagul lui Jacqueville J.

1 Pp. 165-6.

2 Pp. 36 şi urm

8 Une grande assemblée des communes de Paris... Se rassemblèrent jusques au nombre devjm soubz Pestandart de Jacqueville î p. 75.

* C'estoit piteuse chose pour lors d'estre à Paris, car n'y avoit ordre, ne gouvernement entre eulx; p. 77.

5 Où avoit plus de Xljm blans chapperôns.

6 Diseniers qui tous jours estaient armez; p. 79.

7 Pp. 74 şi.urm., 81, 86-7.

În frunte, *principaulx esmouveulx*, Caboche, un pie-lar şi un alt triunvir. Cer de la ducele de Guyenne să dea pe „trădători": cîteva omoruri ale celor arestaţi în casa lui; ducele e adus la palatul tatălui său, vechea casă S. Pol. „Era atunci lucru foarte de plâns să fii la Paris,, căci nu era ordine, nici guvern între ei *." Chemînd în sprijinul anarhiei şi alte oreşe, rebelii impun glugile lor albe - *la livrée de blans chappe-rons*-, supt care se strîng peste 12.000 de oameni5. Din cei şaizeci de seniori ceruţi, prind douăzeci. Oraşul e în sama unei administraţii nouă, de *dizai-niers* în armett. Mulţimea va cere şi pe fratele reginei, pe ^ancelariu, înecînd, masacrînd, între alţii pe Jacques de la Rivière, care e apoi decapitat, şi pe un fost preposit al negustorilor, la hale. Nu se ascultă nici sfaturile date de represintanţii ducelui de Burgundia 7.

1 Pp. JLÏ9 şi urm., 154-5.

2 Pp. 286-7.

3 Une fosse nommée la Louvière auprès du marchié aux pourceaux.

4 „Et les mauvais enffans se jouyoient à les traîner avant la Cour duPallais.” - Din nou 300 de prisonieri sînt ucişi, după îndemnul călăului Capeluche, care isprăveşte şi el ucis; pp. 337-8.

Orleaniştii izbutiră a suprima mişcarea; se luară oraşului lanţurile străzilor, armele pană la beţe, *basions în-vasibles et deffensables*. Se ard articolele lui Jean Petit, insultătorul memoriei ducelui Ludovic; i se caută, zice-se, şi oasele la Hesdin, pentru a le arde l. Cu aceasta însă cerbicea neînfrîntă a rebelilor nu se pleacă. La 1416, cu un preşedinte al Camerei de Conturi, „postăvar foarte bogat”, şi un arhidiacon din Amiens, se face o nouă conspiraţie - *terrible mono polie et con-spirassion* - pentru ca de Vinerea Mare^ sÜ ucidă, odată cu prepositul Parisului, pe regele Siciliei din Casa de Anjou, pe ducele dé' Berri, siliţi să îmbrace „haina de ruşine” 2. La 1418 planurile răsturnătoare şi ucigaşe izbîndesc. Se ucid în Paris 3.000 de oameni, între cari contele de Armagnac, conetabilul de Franţa, cancelariul, episcopii de Cöutances, Bayeux, Évreux, Senlis,” Saintes, argintarul regelui, - şi se spune şi aici că unii pentru certe vechi sau datorii. Pier şi cîţiva partisani ai ducelui de Burgundia. De la patru ceasuri din zi pană la zece, strada e plină, şi de femei care vreau sînge. Se aude la cercetări, şi prin case, strigătul pe care-l cunoaştem: „Veez là ung Erminacq”. Seniorii nu cutează a zice altceva decît: „Rău faceţi, copii”. *Mes enfans*, *vous faictes mal*. Trei zile stau trupurile întinse, al conetabilului jupuit, pană se aruncă în „groapa Lupăriei, lângă tîrgul porcilor”3. „Şi copiii perverşi se jucau trăgîndu-i înainte de Curtea Palatului 4.”

Aceleaşi amănunte ca în Pierre de Fénin, cu mai puţină milă pentru victime.

„Toison d'or” era în 1418 cu Englesii. De aceia poate presinta, în armata lor, pe cei 8.000 de Irlandesi săraci, mai mult pe jos, „unul încălţat, altul gol (*l'un estoit chauciê et Vautre nud*), cu cuţite în brîu: unii totuşi sînt călări, dar fără şea „pe bunii lor cai mici de munte”. Merg călări pe vaci şi prind în cale pe copii.

Eroul lui e Henric al V-lea. „Om care ştie bine onorurile lumii cît orice prinţ din vremea lui V El „ţine disciplina de cavalerie bine, cum făceau odată Romanii” 2.

1 Lien savoit les honneurs mondains autant que princes de son temps; p. 279.

2 Et bien entretenoit la discipline de chevalerie, comme jadis faisoient les Rommains; p. 68.

3 A tous costez gens aplouvoient, comme şi ce fust à aller à unes festes de jouste ou de tournoy; p. 268.

4 Place molle et effondrée des chevaulx; p. 253.

5 El, jà soit ce que les François fuissent bien cincquante milles hommes et grans nombres de chariotz et charettes, canons et surperitines et aultres habillement de guerre, telz qu'en tel cas debvoit appartenir, néantmoins şi y avoit-îl peu de instrumens de musique pour eulx resjot^r; et à peine, celle riuyt, de tout l'ost des Français on eust oy ùng cheval hiennir”. Şi el adaugă că o şt^de la Jean de Wavrin, care era cu Francesa.

Descrierea de scriitorul nosíru a luptei de la Azin-court e foarte bogată, şi adînc inpresionantă. La Fran-cesi, cari vor fi „pedepsiţi”, după concepţia anglo-bur-gundă, aleargă lumea din toate părţile ca la serbătoare de „joutes” sau de „tournois”3. Se ajunge la un loc strîmb, „moale şi frămîntat de cai” 4, ud de ploaie. E, totuşi, ordine, mai mult ca deobiceiu. „De şi erau Fran-. cesii peste 50.000 de oameni şi multe care şi căniţi, tunuri şi *serpentine* şi alte unelte de f-ăzboiu, cum se cuvine la o aşa întîmplare, erau puţine instrumente de musică pentru a se bucura şi, în noaptea aceia, din toată oastea Francesilor, abia s'ar fi auzit un nechezat de cal \”

Cavaleria francesa era greoaie şi nu putea mişca suliţile

Tqtuşi, în aceste condiţii defavorabile, armata are o atitudine de religioasă cuviinţă, pe care adversarul o recunoaşte deplin. „Francesii stăteau în companii deosebite, fiecare lîngă steagul său, aşteptînd venirea Englesilor, şi împăcîndu-se: pentru urile ce le aveau unii pe alţii şi-au cerut iertare. Unii se sărutau şi se îmbrăţişau la facerea păcii; şi-ţi era milă să-i vezi. Toate cerţile şi gîlcevile dintre éi, care fuseseră în trecut, le prefăceau în mare iubire Optsprezece cavaleri jură să dea jos coroana de pe capul lui Henric ori să moară. Se dă jos una din florile ei, dar ei pier tustrei3.

1 A grant pâine povoient-ilz lever leurs basions; p. 253.

* Les Franchois séoient par compaignies divisés, chascun auprès de sa baniére, en atendans la venue des Anglois et en eulx re-posans, et aussi des haynnes que les ungs avoient aux aultres se pardonnèrent. Les aucuns s'entrebaisoient et accolloient par paix faisant, que f>itté estoit à les veoir. Toutes noyses et discords qui avoient esté entre eulx et qu'ilz avoient eu du temps passé, furent là transmuées en grant amour; p. 243.

3 Qu'ilz lui abbatteroient la couronnes jus de la teste ou ilz moroient tous, comme ilz le firent; p. 250.

4 Quant aux Anglois, oneques gens ne firent moins de noize; car à grant paine lès oyoit-.on parler les ungs aux aultres, tant parloient bas; p. 243. El là eussiez veu les Anglois, cuidans le jeudi avoir la bataille, estre en grant devoción, eulx mectant à genoux, les mains jointes vers le ciel, faisant leurs oroisons à Dieu qu'îl les veusist mectre en sa garde.

Şi el adaugă: Et qu'îl soit vray, j'estoie avec eulx et veys ce que dessus est dit”.

„Cît despre Englesi, niciodată oastea n'a făcut mai puţin zgomot decît dînşii, căci abia de-i auziai vorbind unul cu altul, aşa era de jos glasul... Şi i-ai fi văzut, socotind ei că bătălia va fi Joi, în mare evlavie, în genunchi, cu mînile împreunate spre cer, rugîndu-se lui Dumnezeu să-i iea supt a lui pază

Regele liberează pe prisonieri: dacă-i bătut, pot să nu mai reVie! Apoi ascultă trei liturghii în şir, armat. Ostaşilor săi li arătă dreptul ce are, onoarea Angliei care e în joc; li-ar fi strecurat chiar teama că regele Franciei taie trei degete arcaşilor l. I se răspunde cu strigătul: „Doamne, ne rugăm lui Dumnezeu să-ţi dea viaţă şi biruinţă asupra duşmanului2”. Pare că am fi la Podul înalt sau la Valea Albă.

\ Pp. 245-6.- La 1417 se pomenesc, prădînd şi ei, r200 arba-lestriers jennevoistt; p. 298.

3 Sire, nous pryons Dieu qui vous doint bonne vie et la victoire sur voz ennemis; p. 251.

8 Qui fut moult pitoyable chose. Car, de froit sang, toute cette noblesse françoîse furent là tuez et décoppez, testes et visages; p. 258. Estoit pitoyable chose à veoir la grant noblesse qui là avoit esté occise pour leur souverain seigneur, le roy de France; p. 260.

Geia ce s'a petrecut în Moldova la 1475 îşi află şi altfel părechea la Azincourt. Cum Ştefan a ucis pe Turci, Henric, neputînd duce atîţia prisonieri, e silit a ordona măcelărirea lor. Şi acum, dacă nu Francesul, dar creştinul ce este în povestitor plînge soarta atîtor oameni de ispravă morţi înainte de vreme. „A fost lucru foarte jalnic, căci, cu sînge-rece, toată nobilimea aceia francesa a fost ucisă acolo şi tăiate feţe şi obrazuri... Jalnic lucru de văzut multă nobilime ucisă acolo pentru supremul lor domn, regele Franciei3.” Şi, tot aşa, „pentru supremul lor domn”, Ştefan-Vodă, căzură boierii în pădurea Pîrăului Alb. Şi Henric vorbeşte astfej ducelui de Orléans, într'un ton pe care-l cunoaştem din misiva biruitorului de lîngă Vasluiu: „Ştiu că Dumnezeu s'a milostivit de mine şi mi-a dat biruinţa asupra Francesilor; nu că sînt vrednic de dînsa, dar cred cu siguranţă că Dumnezeu a voit să-i pedepsească... Doar se spune că niciodată nu s'a văzut mai multă îieorînduială în voinţă, păcate şi vicii rele decît stăpî-nèsc în Franţa acum1”.

1 Je congnoisque Dieu m'a donné la grâce d'avoir eu la victoire sur les François; non pas que je le veuille, mais je crois certainement que Dieu les a voulut pugnir... On dit que oncques plus grant desroy, ne

désordon.iance de volunté, de péchiés et de mauvais vices ne fut veu que régnent en France aujourdhuy; p. 261.

a Pomme d'or comme empereur... Il ne povoit avoir que environ de XL ans; pp. 65, 67.

Puţină^ vreme după aceia, la cel mult patruzeci de ani, era dus la mormînt, „cu globul de aur în mînă ca un împărat”, acel care meritase a i se zice „Cuceritorul”, *le Conqéurant2*.

Cronici englese despre lupta cu Franţa ^

Anglia n'are povestitorii ei pentru marile biruinţi,. Înălţate şi de atâţia Francesi, ale „Cuceritorului”.

Ambiţia n'a lipsit însă admiratorilor lui Henric al. V-lea. Poeţi latini s'au ridicat pentru a-i glorifica isprăvile. Şi astfel, în chinuita şi pretenţioasa lor versificaţie, avem un Benedictin, legat de marea mănăstire din Westminster şi trăind şi la Palatul regelui, care laudă, pe stăpînul său în *Versus rhytmici de Hénrico Quinto*, sau pe un Augustin de la Canterbury, tesaurariu al. lăcaşului său între 1407 şi 1414, apoi vicariu general, pentru Anglia şi Scoţia (1416), în sfîrşit comisar general, care, pe lîngă o biografie a Sfîntului Augustin şi o lucrare în prosă despre rege, scrie un *Liber metricus* în onoarea lui: Torna de Einham l.

1 Ed. În colecţia „Master of Rolls”. * P. 63.

În prima operă marele războinic se va înfăţişa supt un aspect neaşteptat. Călugăraşul care scrie „supt smeritul coperiş, în patu-i sărăcăcios” -, sub módico tecto pausans în paupere lect02, - se îndreaptă cu învierşu-nare, ca un „apărător înarmat al Bisericii”, un „ostaş al lui Mesia”, contra reformatorilor revoluţionari, cari despreţuiesc clerul şi urăsc mănăstirile, contra *lollarzilor* lui Wycleff, perfizii cari strică fericirea Angliei, *Lollardorum gens perfida*, *fraude repleta*. Se denunţă planurile acestei asociaţii de conspiratori cari vreau să ucidă pe rege, să orbească pe prelaţi, să taie capul nobililor. Dar mai ales îl doare că aceştia doresc izgonirea „fraţilor sărăcuţi”, „peirea Evangheliei şi a dogmei sacre”:

Omnis în exilium frater pauperculus iret, Sic Evangelium, sic sacrum dogma periret.

Şi într'aceasta-l ajută înşişi sfinţii ocrotitori ai Angliei:

Petru, pe care-l chiamă şi la Azincourt, şi- Eduard,

Maica Domnului şi Sfîntul Gheorghe, *sub quibus alma viget Anglia i Ş*

Dar cel din „casa imperială”, care samănă cu a lui Octavian, e - nu se poate trece supt tăcere - şi ostaşul. Apare „cu capul rotund, nasul drept, larga faţă, ochii strălucitori, căprii, de porumbel în pace, de leu în mînie, cu dinţii de zăpadă”, fără a uita „urechiuşile mici şi frumoase,

bărbia despicată, pielea albă, buzele roşii”, osatura, muşchii *. „Nu e cărnos, dar nici gras, om frumos.” Aşa vede pe domnul terii sale, pe care l-a cunoscut, l-a văzut, căruia i-a vorbit:

Regem praesentem quasi cernens meque videntem Utque loquens secum pensavi talia mecum.

1 Sphaerica testa..., frons plana..., bruni densique capelli..., nasus directus..., facies extensa.,., clare lucenteş oculi, subrufe patentes, pace columbini, sed în ira sunt leonini... Nivei dentes..., formula parvarum, que decus est, auricularum, mentum fissum, collum... spis-sum..., cutis candida..., labra coccínea.., ossibus et nervis; p. 66.

E un ctitor al Casei sale din Westminster, pe care „o înoieşte, o ajută şi o venerează”, dîndu-i bani, trime-ţîndu-i vînaturi, ca puternicul cerb ucis de dînsul, îngrijind-o cu_cărţi, împăcînd-o cu călugărif rivali de la Canterbury, pentru ca în schimb nobila mănăstire, *Westmonachi*, să-i mulţămească prin rugăciuni.

Îi va încerca portretul, şi în presintarea multelor lui: însuşiri vor domina, de sigur, cele '„morale. Nu numai că e „bun în afară, bun înlăuntru”, că oricine se poate sprijini pe făgăduielile lui, rare, dar sigure, dar regele *venerabilis*, *aptas*, *amabilis ac reverendas* - ce epitete ar mai putea găsi recunoscătoruL monah! - e un păzitor al bunelor moravuri ale clerului, un milostiv care se îngrijeşte de „procesele femeilor”, un prigonitor al celor cari jură, un închinător al Maicii Domnului, care nu lasă niciodată să se pomenească în zădar numele Precistei. În fiecare săptămînă, aproape nemîncat, se spovedeşte, şi mîna lui e deschisă pentru cei săraci. Dar mai ales - şi pentru aceasta îl laudă călugărul apărător al legii celei vechi - el luptă „greu de obosit,, pe jos 'şi călare” *K* Ionatan ca pietate, e Cicerorţe ca elocventă, Argus ca prudenţă, dar, mai ales, în luptă, Samson şi Hector - şi aici, ca şi la Cristina, Biblia şi antichitatea se amestecă.

O parte din timp şi-o trece vînînd cu şoimii, pescuind, pri.mblîndu-se. Cavaler făcut de regele Ricard, care-l iubeşte şi ale cărui oase - ale nenorocitului întemniţat şi asasinat - le va aduce la Westminster, cu solemnitate, el rămîne astfel şi continuatorul marilor tradiţii războinice, pe care le-a adăugit.

1 Sic non carnosus est nec pinguedine crassus,

Sed vir formosus, vix aut eques au pede lassus (p. 67)..

Cu mult mai bogat, mai sigur de sine e al doilea scriitor, care se sfieşte a spune, „pe scurt despre multe”, ce a fóst viaţa acestui om, ale cărui fapte bune, şi în ciuda lui, se cer povestite din porunca lui Dumnezeu^ „Tremurînd şi perplex”, el ştie că nu-i plac stăpinului său

„cuvîntările umflate”, precum nici „instrumentele de musică orientale ritmice ale histrionilor pomenind cele făcute de el ori de ai lui” *. Va întrebuinţa deci „vălul” versului, scriind pentru cei „înţelepţi şi pricepuţi”, cu o oarecare ştiinţă de earte, nu pentru „cei mărunţi şi de o oarecare rusticitate oarbă, simplă”. A fost martur al multor fapte - pare să fi luat parte la lupta de la Harfleur, larg şi frumos povestită8 -, a întrebat „cu sîrguincioasă scrutare pe nobilii cari au fost de faţă” *şi astfel poate da această asigurare: „Nu să îndoiască deci înţeleptul cetitor că acestea care sînt scrise în versuri reproduc adevărul, căci, compilator fără greş, ori a fost présent cu adevărat, văzînd lucrurile, ori le-a aflat din povestirea vrednică de credinţă, prin cuvinte şi scris, a celor cari au fost de faţă”. Deci copiştii să fie foarte atenţi faţă de o atît de vrednică povestire1?^

Tot un călugăr şi acesta, de şi din altă tagmă. Deci şi la el va răsări înainte de toate icoana apărătorului Bisericii. Henric face trei mănăstiri, ¿ajutínd şi venerabilul lăcaş de la Westminster. Dar ¿mai \ ales, „pedepsind, spînzurînd”, e duşmanul neîmpăcat al „hoţilor poporului, ascunşi în cursele lor, cari ucid^şi ard”:

Plebis praedones et în insidiis latitantes, Archilatrones, murdrantes, mansa cremantes Damnat, suspendit

1 Musicalia instrumenta, cántica rhythmica histrionum aut gesta de se vel suis commendantia; p. 80. 1 P. 107. 8 P. 81.

În fruntea lor nobilul „arhi-lollard”, John of Old-castle, asupra căruia, prins, osîndit, mistuit pe rug, cad insultele: eresiarh, „drac care trage cu coada^o treime din stele”, „putreziciune care se ridică groaznic în nările catolicilor”, vedenie din Apocalips contra lui

Hristos, „lup turbat” care „de la sine se aruncă în peşterile lui Satan”.

Pieţele sînt pline de pamfletele lui; „se strigă pe coperişuri dogmele sacre”. Oldcastle admite că ajunge pentru mîntuire numai mărturisirea, pentru împărtăşanie *substantia panis* Crede că mediaţia sfinţilor, ceruţi prin rugăciune, n'are niciun preţ. Vrea să dispară, după cum cer profeţii, toată averea Bisericii, ba chiar averea în sine l. Se vede un Ilie, pe cînd regele e blăstămatul Enoch. Ameninţă cu Scoţienii pe cari i-ar putea pune în mişcare. Afirmă că regele Ricard trăieşte încă şi, în faţa morţii, asigură că va învia a treia zi.

Închis, e condamnat la moarte, dar Henric şovăieşte. Întemniţatul scapă din Turnul Londrei şi se^ ajunge, în tentativa lui de a ataca pe rege într'un castel, la luptă făţişă, după care învinşii sînt spînzuraţi şi arşi. Îndărătnicul nu se lasă însă bătut. „Şi în bucăţi de m'ar tăia cu sabia, nici aşa, o spun, n'aş primi sacramentele Bisericii2.” Rămase astfel neînfricoşat

pană la ultima clipă pe eşafod. Ştim din actele procesului său8 ce splendidă afirmare de credinţă în creştinismul purificat, apropiat de popor, ce siguranţă în adevărul predicaţiei sale a însemnat viaţa prigonitului şi sacrificatului.

1 Terrea possessa cunctis damnavit habenda; p. 157. 1 Quamvis în frusta fierem caedendus ab ense, Sic, fateor, nollem sumere sacra bona (p. 148). 3 în aceiaşi colecţie.

Dar regele e şi un vînător de vulpi şi de fiare, la noul său castel de „plăcere" din Kenilworth. El e, mai cu samă, marele războinic pe care-l ştim, şi, presin-tîndu-l astfe14, în ciuda scrisorilor pentru „pace, prietenie şi unire" către împăratul Sigismund, visitatorul lui, şi alţii, cronicarul va ajunge la două puncte esenţiale din istoria Angliei contemporane: vinovăţia războiului cu Francesii şi relaţiile luptătorului cu viaţa internă a propriului său regat.

Lumea e pentru acest călugăr una singură, de şi se împarte în desvoltarea ei pe monarhii, pe „Imperii": Asiría, Media, Grecia, Roma, pe care numai credinţa le poate însufleţi şi îndreptăţi, nefiind ele altfel decît o tîlhărie:

Quod cum iustitia fidei vi vivificatur, Qua sine sunt regna nil nisi furta data.

Totul pleacă, în tulburarea necesarei, sacrei păci creştine, de la „înşelăciunile de vulpe" ale Francesilor. Delfinul Carol şi-a rîs de Henric trimeţîndu-i nişte mînzi ca să se joace. Se încearcă în zădar împăciuirea; nü e mijloc a cîştiga la linişte şi dreptate acest neam francés care face din voinţa sa lege l. Neaflîn-du-şi deci dreptul, *ius proprium*, Henric va lupta contra acestor „violenţi", cari se amestecă şi în trădarea din 1415.

1 Sed gens Francorum, quibus est pro lege voluntas, Adduci mediis his sine fraude nequit: Protrahitur truffis legatis tempus inane; p. K'3.

1 Míttere quisque manum prohibetur et în mulierem sub mosiir poena; pp. 106-7.

Cînd porneşte războiul, mulţi nu cred că s'ar putea trece Marea. Regele stăruie cu voia lui Dumnezeu şi a Maicii Domnului, a carii zestre e Anglia. Dar el dă ordin să se cruţe biserici, preoţi, femei2. La Harfleur se dau ai femeilor care pleacă; şi cei din cetate pot pleca dacă se învoiesc a reveni la Calais de ziua de Sf. Martin. Se iea numai ce trebuie pentru hrană; cel ce furase un potir e spînzurat. Cu un perfect cavalerism, se comunică Delfinului că adversarul lui îl aşteaptă opt zile; altfel, Henric propune un duel pentru coroana care ar putea fi lăsată pe viaţă lui Carol al

VI-lea. Dar nu i se răspunde. Ducii de Orléans şi Bourbon cer o luptă în cîmp deschis.

Ca Ştefan cel Mare, Henric atribuie totul, biruinţă şi cucerire, lui Dumnezeu. A lui e causa; nu va birui numărul; „drepturile englese sînt puse în mîna dumnezeiască”:

În numero nunquam victoria danda notatur: Est Deus omnipotens, cui causa datur. Anglica iura quidem sunt referenda Deo.

Cu coroana pe cap, regele porneşte, în fruntea unei oşti mai puţin numeroase, făcîndu-şi cruce. Pe fratele rănit sare să-l apere. Dacă Francesa sînt învinşi, măcelăriţi, - şi Boucicaut e prins -, Sfîntului Oheorghe e a i se mulţămi. Lui şi lui Dumnezeu însuşi:

Non vobis, sed ei gloria tota datur.

Cu dreptate se glorifică însă la Londra triumful, în sunet de clopote, în bucuria ospeţelor, în curiosi-tatea trezită de prinşii cari cu capetele acoperite asistă la liturghie.

În zădar vine împăratul cu 1.000 de cai, primit la Caláis de Warwick, la Dover de Qloucester. Francesii reieau războiul în mijlocul negocierilor, la Leeds, ale lui Sigismund, atacînd Harfleur. Aceiaşi „obişnuită duplicitate” a lor, cari maltratează, închid solii. Lăudînd Anglia, mediatorul pleaca¡: „ştiu că Francesii ţnu se ţin de tratate”(:

Scio quod Franci foedera nulla tenent, ca nişte „duşmani nedomoliţi şi fără milă”:

Hostibus indomitis, qui pietate carent.

Pentru a-şi valorifica drepturile asupra Normandiei, unde se iea mormîntul lui Gulielm Cuceritorul, asupra

Aquitanien asupra Coroanei franéese se reîncepe lupta.

Ca Isus regele Iudeilor, astfel regele Angliei ţine „crinii francesi”[4]. Cu -dreptate deci el va aşeza în Normandia judecători englesi după dreptul engles2.

1 Sic rex Anglorum lilia franca regit; p. 154. 1 Pp. 161-2.

Toate acestea costă însă bani, şi ei se plătesc cu greu. Cronicarul-poeţ îşi apără stăpînul. În primul Parlament nu s'a cérut nimic de la cler, de la popor. Dar, dacă „nevoia armatei” îl sileşte pe urmă, poporul însuşi consimte, ştiind că astfel se pregăteşte pacea finală[5]. Regelui îi pare rău, dar nobilii îl aprobă, şi „plebea” e răbdătoare, rugîndu-se pentru acela pe

4 • Sed, quia pax finis belli datur esse potenţi Regi succursum olebs animosa ,dedit ; p. 104. Cf. p. 147: Mutuat et praebet cen-sum, pro rege precatur.

5 • Sed, quia pax finis belli datur esse potenţi Regi succursum olebs animosa ,dedit ; p. 104. Cf. p. 147: Mutuat et praebet cen-sum, pro rege precatur.

care la 1415 vor voi să-l răstoarne trădătorii: Ricard de York, H-Skrop, Thomas Gray, iar după Harfleur atîţia din clasa de sus îl părăsesc[6].

O cronică sienesă.

Viaţa italiană din această vreme critică dintre evul miediu caractérisât şi Renaşterea care.începe încă, neştiută, în limbă nevorbită, prin cercurile de „intelectuali" nu apare în cronici ca acelea ale Francesilor din acest timp. Ea trece de la medievalismul Villanilor la statuile literare, la portretele de un puternic individualism - ce neindividual, cufundat în vagi consideraţii morale, servind mai mult la o „icoana a regilor", apare Carol al V-lea la Cristina de Pisan! - ale acelora cari sînt monarhii armatelor, prinţii vitejilor, condottierii.

Aleg, pentru a avea totuşi terminul de comparaţie, care lipseşte, de altfel, *cu totul* în alte teri, o modestă şi obscură cronică anonimă, aceia care înfăţişează la sfîrşitul secolului al XIV-lea Siena picturilor religioase admirabile, oraşul care pană azi şi-a păstrat înfăţişarea lui medievală.

Va fi puţin de cules, dar acel puţin nu va fi lipsit de interes l.

Anonimul recunoaşte că n'a putut scrie „nici a două-zecea parte din lucrurile ce au fost", dar asigură că „a scris exact ce a ştiut că e adevărat"2.

1 Ediţia Muratori.

1 Non è qui scritto la vintesima parte délie cose state, masólo *hö* scritto fedelmente quello che hô saputo di/ vero; c. 393.

Vor fi, una după alta, alegeri de magistraţi, angajare de mercenari, certe cu vecina Florenţa, neîmpăcata duşmană din acelaşi loc şi de acelaşi sînge, accidente ca prinderea lupului, asemenea cu al Sfîntului Francise, dar nu pană la sfîrşit, care face pagube. ^

Ca oricărui Italian din a doua parte a evului mediu,, îi place tot ce e în legătură cu pompele şi petrecerile: *balli*, *glastre* (jute), *convitti* (ospeţe), marea serbare anuală a întrecerii în piaţă, *correré îl palio*, sau música, danţ, joc de arme, lux în haine, roşii, verzi, albe, după* cartiere, *contradele* cu animalul-patron (*contrada delVo-ca*), păstrate pană azi, cu „pietre scumpe, cheotori de aur, lanţuri de înaltă artă" 1: *sonare*, *bailare*, *giostrare*, *armeggiare*, *vestir di seta e zendadi*. La palatul comunei sună musicile, *piffari e trombettL* Din cînd în cînd, se adauge şi procesia: „călugări franciscani, preoţi şi orice *religie* mai e în oraş"2. Aşa se face cînd sosesc veştile bune, cînd se ridică pe acel palat steagul Mila-nulái, al cărui tiran e acum ocrotitorul. Cu toate sufe-rinţile aproape zilnice, la care vom veni, e bielşug în orice. La venirea Papei, în 1386, i se dă un *bello*

6 Pp. 105, 114.

presente, cu 600 de livre de ceară *lavorata*, 500 de zaharicale, *confetti*, douăzeci de măsuri (*rame*) de vin, 80 de sticle de malvasie, 80 de *staia* de pîne, zece *moggia* (fr. miiids) de grîu 3. În fiecare dată, scriitorul, ca şi tot publicul cetăţii sale, are impresia că „nu s'a mai văzut în Siena o mai mai frumoasă serbătoare” 4-

1 Gioje, fermagli d'oro, catene di lavori eccéllentissimi.

2 Tutti fratti, preti e religione délia città.

3 C. 389.

* E altre magne cose, che mai în Siena şi fà la più bella parte. 5 Fornire el Duomo.

Grija de artă, cum era de aşteptat, nu lipseşte. La 1400 se înseamnă cheltuieli pentru imensul dom, care trebuia să se restringa, rămîind pe veci neisprăvit5. Se găsesc note ca acestea pe care le dăm în întregime pentru a se vedea cît de mare era acel simţ de frumusetă pe care o Cristina de Pisan îl aducea în Franţa lui Carol al V-lea ziditorul: „La 20 Decembre (1414) s'a sfîrşit de zugrăvit capela Palatului: pictorul a fost”

– nicăiri aiurea nu se consideră individual opera, pe care evul mediu o vrea anonimă, un prinos -, „Taddeo di Bartolomeo”. „La 22 Februar s'a început a se face fîntîna din cîmpul marmorelor” - probabil că se găsiră marmore antice - „şi a face figuri cioplite din marmoră, cum e acuma; şi maeştrii, meşterii cari au făcut-o fură aceştia: maestrul Iacomo di Pietro della Quercia, maestrul Francesco di Valdambrino, maestrul Sava, maeştri de piatră, şi toţi trei” - cu ce mîndrie se spune!

– ”Sienesi de baştină, şi s'a muncit la lucru multe luni*”.

Totuşi, cum spuneam, sînt suferinti mari. Soldaţii, lefegiii vecinilor pradă, luînd o singură dată (1389) şi pană la 3.000 de dobitoace mari. Şi în timp de%pace se jăfuieşte; Florentinii, învinuiţi, se scusă: „nu sînt de-ai lor”2. Se taie copacii, viile, lucruobişnuit: *guas-tar vigne e arbolL* Stricătorii sînt membri ai *companiilor* care străbat mai toată Italia, ai „ticăloaselor companii” (*Viniqua compagnia*), care se fac, se desfac la moartea căpitanuluiM, ori se împart între cetăţi. Contele de Armagnac, „care vine pentru a fi duce în Florenţa

1 A 20 di decembre fu finita di dipingere la cappella diPalazzo: fu îl p'ttore m. Taddeo di Bartolomeo Addi 22 di febrajo şi comin-ciô a murare la fonte del campo di marmi e farvi le figure inta-gliate di marmo, corne è al presente; e maeştri che la fero furno questi: m. Iacomo di Pietro della Quercia, m. Francesco di Valdambrino, m. Sava, maeştri di pietra, e tutti tre Senesi antichii e pugnossi a fare molti mesi.

2 Dicendo non esser lor gente.

3 Essendosi rimasa la compagnia senza capitano s'era disciolta în tutto.

4 El conte d'Armignach, el quai veniva per essere duce di Fio-renza con volonîà di Fiorentini.

– ce nu pot ajunge ei! - cu voia Florentinilor4”, în

1330, aducea 13.000 de oameni, după o socotealã poate exageratã. JEste o companie bretonã, una a Sfîntului Oheorghe.

Contra lor se întrebuinţează răscumpărarea cu bani şi daruri, „ca să ñu facă pagube în ţară”!. Se dă odată 8.000 de florini, un cal bun, alţi cai, doi catîri, zece bucăţi de catifea, pe lîngă un „present” ca acela care bucurase inima Sfîntului Părinte. Ori se tocmesc mercenari contra mercenarilor. Dar se întîmplă că, fiind nemulţămiţi, pradă, ca în 1390, oraşul.

Totuşi, pentru frumuseţa costumelor, pentru energia figurilor, pentru vitejia desfăşurată, pentru înţelepciunea care o conduce e o mare, o adîncă admiraţie, pe care n'o poate covîrşi nici-o durere şi niciö pagubă. Ce strigăte de bucurie pentru ostile ce iese în „sunetul trîmbiţelor”, supt steaguri înălţate mîndru (*rizzare la bandiera*), pentru „frumoasa bătălie”, „bătălia crudă”, care poate dura şi cinzeci de ceasuri! E adevărat - şi aceasta contribuie la plăcerea pur estetică, indiferent de causa care se apără - că pierderile omeneşti sînt puţine. Odată Sienesii înseamnă doar douăzeci şi şapte de morţi de-ai lor. Aiurea: „se făcu o bătălie mare şi rămaseră la picioarele zidurilor opt morţi şi mai mult de o sută de răniţi, iar înlăuntru morţi: un bărbat şi o femeie” 2. Interesează şi uneltele unei tehnice nouă, ca bombarda de la 1389 pentru aruncat pietre de 300 de livre.

T Perché non facessin danno nel Sánese. 2 Fessi gran battaglia, che rimase a piè le mura otto morţi e piu di cento feriţi, e dentro un huomo e una donna morţi.

De altfel, sîngele nu sperie. Vărsarea lui din timp în timp face parte din decoraţia epocei. Frămîntarea internă e o necesitate pentru aceste cetăţi. Ele se tulburã cu zgomot, *romoreggiare*, pentru a arăta şi astfel că trăiesc. La Pisa se omoară tiranul, şi cronicarul scrie:

„La 21 Octombre a fost ucis la Pisa messer Pietro Gambacorta, care era senior al cetăţii. Messer Iacomo d'Appiano a luat Senioria oraşului”. Alături, la Perugia, se ucide alt stăpîn trecător: „Şi a fost ucis messer Pandolfo, senior al Perugiei, şi Biondo a luat guvernul, cu partidul său”1. La Milan, al cărui căpitan stă în fiare pană se încheie, la 1404, pacea cu Florentinii, moare la 1402 acel Giangaleazzo, ducele care şi pentru povestitorul nostru e, după moşia sa francesa, contele di Virtù (Vertus).

Îndată oraşul „se tulbură”. Apar de cei din „partidul poporului” în arme şi căpitanul poporului, cu gonfalonierul, strigă: „Viva îl popólo”! Dar piere doar un om. Îndată se produce „ieşirea” celor ameninţaţi: patruzeci de „capi de familie, din cei mai mari” (*dei maggiori*), „foarte mari bogătaşi”, *grandissimi ric-chi*, trec la Neapole, în Regat” (*Reame*), la Roma, la Florenţa, în „comitat” (*nel contado*), la Ferrara, Bologna, Vicenza, Veneţia, şi pană în Franţa, ducînd cu ei peste 300.000 de florini şi „alte lucruri bune”'. Revoluţia s'a făcut; ea nu va avea durată.

1 A 2 ottobre fu morto în Pisa M. Pietro Gambacorta che n'era signore. e M. Iacomo d'Appiano prese la signoria délia città. E fu morto M. Pandolfo, signor di Perugia, e Biorno prese el reggi-mento con la parte sua (an. 1392).

1 E altre bone robbe.

8 Şi raccommandomo con la città e stato e territorio al conte di Virtù.

Sătulă de lupte civile, ameninţată de cine-i stă împrejur, cîte-o cetate-şi sacrifică libertatea, se recomandă, „cu statul şi teritoriul”3, cum a fost făcut Siena însăşi în mîna acelui „conte di Virtù” la 1388. La 1399 se încheie, din aceleaşi motive, un pact cu dînsul, şi iată condiţiile, pe care cronicarul anonim le înseamnă cu îngrijire: rămîne din trecut organisaţia cu priori şi căpitanul poporului, cu cancelari şi notari, împărţirea în bresle, *arti*, sistemul financiar cu dajdea, *dazio*, cu vămile, *gabelle*, cu capitaţia, *taglio*, rămîn aşezămintele culturale: *studio generale*, *maeştri di grammatica*. - Ră-mîne constituţia,.*statutul*, pentru a cărui *reformare* se aleg „cetăţeni dintre cei nouă, cei douăsprezece şi dintre reformatori şi populari” l. Dar se pun gariiisone mi-lanese în castele, se aşează, dacă vrea ducele, un locotenent ducal, care va lua parte la consilii, avînd vot dublu; ducele va numi pe senator şi pe podestà, din cei patru aleşi de priori, şi pe căpitan; el îi poate refusa pe toţi patru; va fi şi un delegat ducal la finanţe peste *camarlingo di biccherna*, vechiul „camerier” contabil, şi patru prov^ditori.

1 Cittadini dell'ordine de' nove, de' XII e de' riformatori e po-polari. C. 391.

3 Cavando occhi, denti, mozando mani e piei e altri disonest membri..., lassandó morir di famé i prigioni (a. 1389), * Attanagliate, arsegli le mani, squartato, sospesi i qúarti alle porte

Actele de. cruzime sînt la ordinea zilei: în ele se oglindeşte o imaginaţie perversă. Este o artă şi în acest domeniu al chinuirii fiinţii omeneşti. Se crede că, la 1388, Papa a murit de otravă ca şi căpitanul sienes Qiovanni d'Aglio. Dar acesta e un mijloc ascuns care se

întrebuinţează numai pentrn asemenea persoane. Pentru alţii oricare e bun, şi se înseamnă punerea la preţ, cu *bando* (*ban*), a unui particular de alt particular: se vor plăti 2-10.000 de florini2. E obişnuit „a se scoate ochii, dinţii, a-se tăia mînile şi picioarele şi părţile ruşinoase, a se lăsa” - ca Ugolino din „Divina Commedia”-”ca prisonierii să moară de foame”H. Cutare trădător - şi pentru trădare, faţă de interesul *unui* partid, se arde şi casa -, care „trădase” dînd foc unei porţi, e rupt în bucăţi, i se ard mînile, e> tăiat în patru, atîrnîndu-se ciosvîrţile la porţile cetăţii4. Alţii sînt aruncaţi în foc1. Cutare a spus că se va şterge undeva cu însăşi cinstita cetate: e o ofensă de oftoare şi, „ca să se îndeplinească profeţia în el însuşi”, după ce-l spînzură, „îl tîrăsc gol prin tot oraşul”2.

Şi aici, între aceste tulburări, este o grijă iubitoare şi miloasă de acel „popor”, de acei „săraci”, mai mult oameni de la ţară, cari n'au din toate acestea nici plăcere, nici folos şi ştiu numai „de frica acelor ce guvernează” *. O femeie, căreia i se ceruse o *taglia* prea grea pentru miseria ei, ucide pe încasator şi-l aduce la oraş pe măgăruşul ei, întrebînd „ce vamă se dă pentru un porc mort”4. Alte ori ei, / *villani del paese*, se ridică-astfel în 1390 - contra cbndottierilor prădalnici şi Armagnac, cu 11.000(?), e ucis în luptă. Mai fericiţi săracii din oraş cărora la nunţile cele mari li se aruncă „sarcini multe de pîne şi de'grîu după rostul fiecăruia”6.

1 Presi alcuni e gittati nei fuochi.

1 Apiccato e trascinato ignudo per tutta Siena, perché hebbe à dire che di Sienna şi forbirebbe îl culo, e cosi siadempilapro-fezia în se medesimo.

3 Tanto era grande îl timoré allora di quelli che reggevano.

4 Che gabella pagava un porco morto.

5 Moite some di* pane e di grano secondo le qualità.; 6 Contendendo délia prodezza dei cani,

7 Per la di cui offesa crescendone mortale inimicizia, intervenne che în poco tempo la casa de'Moñtanini fu data a estrena ruina.

Peste toată această criminalitate gustată de aceia chiar cari pătimesc de pe urma éi se desface cîte o scenă de adevărată şi pură poésie, pe care ar crede-o cineva culeasă din ce e mai tragico-idilic în opera unui Shakespeare, în 1394, la o vînătoare de mistreţ, se iveşte o ceartă între tineri cu privire la valoarea cînilor”, şi unul dintre vînători e rănit de moarte. „Pentru care ofensă crescînd duşmănie de moarte, în puţin timp casa Montaninilor a fost adusă la ultima ruinăr aşa încît numai după mulţi şi mulţi ani se îndreptă şi *se umili* injuria7”. Dintre Montanini rămăseseră doi fraţi,

Ma pure doppo molti e molti anni alquanto fu rimessa, e humi-liata ringiuria.. 1 Cortesi, magnanimi e pietosi.

Carlo şi Angelica, „mai asemenea ca un înger decît cu o făptură omenească”, *la quale piti presto veramente.liaveva la figura d*angelo che di creatura humana9* Amîndoi erau suflete alese, *animi gentili*. Dar, ca pe lulieta Romeo, o iubeşte pe Angelica urmaşul casei duşmane, care nu are nici *domestichezza*, nici *commer-cio* cu Montanini. Contra lui Carlo se ridică o năpaste; el e închis; i se impune o amendă şi, dacă nu dă o mie de florini, i se va tăia capul. Numai astfel* şi nu fără peripeţii în care el preferă moartea ruşinii cu care”Angelica l-ar răscumpăra, se ajunge la împăcare şi la o nuntă ca'n poveşti, cu *confezioni şi ottimi vini*. Creditorul, care trebuie să primească amenda, Guvernul însuşi participă la bucurie. Căci într'o zi ca aceasta toată lumea se cuvine să se arate „bine crescută, mărinimoasă şi milostivă”*.

Viata lui Carlo Zeno.

Sfîrşitul evului mediu *individiialisează*. Caúsele cele*-mari, pentru care s'au făcut jertfele grele - cum e cruciata-, rămîn; oameni cu nume glorioase, cu energie nepotolită li se consacră. Dar ei.nu sînt, ca un Philippe de Mézières, ca un Petru rege al Ciprului, legaţi de dînsele, numai de dînsele. Locul Ioil^ de. activitate se schimbă. Fără folos material, ei se simt aduşi a încerca necontenit lucruri nouă, chiar de şi-ar pierde astfel averea, libertatea, viaţa. Şi, cînd, mai tărziu, Renaşterea se precisează, cu cultul omului pentru omr pentru ce vrea, pentru *ce poate - virtù -*, privirile oamenilor mai stăpîniţi, legaţi prin instincte moderne,, stăpînitoare, de *an singar* loc, se întorc totuşi cu admiraţie către aceia cari, înainte de orice, au crezut în ei.

Astfel Iacob Zeno, fiul lui Iacob¿ Veneţian, episcop de Feltre şi Belluno, apoi de Padova pană la 1478, se simte îndemnat, la 1458, să scrie, cu scusa că vorbeşte de o aşa de apropiată rudă, viaţa bunicului său Carlo Zeno (1334-1418), care a fost, de sigur, una dintre cele mai curioase personalităţi din această epocă de transiţie, şi să o dedice celui mai strălucit represin-tant al învăţăturii în timpul său, Papa Piu aMI-lea.

1 C. 310 din ed. Muratori.

Om al imitaţiilor clasice, care citează pe Qasparinó Barziza l, el ar vrea bucuros să-şi coboare neamul din.

Împăratul Zenon *K* Scipione şi Asirienii îi vinsuptcon-deiuVîn desvoltarea biografiei lui Cario, el va face un loc larg educaţiei lui alese, preferinţii pentru studii pe care a arătat-o pană la sfîrşit. Nu-i place însă

sistemul' medieval al „pedagogului veneţian” care predă oarecare „litere” şi pune în mîna copilului Psaltirea, adăugindu-se doar, pe lîngă această simplă „prolixitate”, dialectica obişnuită. Ceva mai de folos ca acea „civilis disciplina” pe care o învaţă, în vrîsta de doi sprezece ani, la Padova. Ucenicul se ridică, printre ocupaţii ça jocul de noroc, pană la „studii de drept” (*iuris studia*) 3.. După cinci ani de rătăcire ca soldat prin toată Italia, va trebui să înveţe latineşte bine la Avignon, unde îmbracă haina de cleric, căpătînd şi o situaţie de canonic nominal la Patras, pană ce, întors la Veneţia, are nevoie de încă un preceptor.

1 C. 208.

2 C. 223, 226.

3 Paedagogus venetus, sub quo primas literulas et psalmos excipiebat, de genitoris vita morteque deque puerorum commenda-tione, ut fit, prolixam quidem commendationem confecerat; c. 211. Dialecticae quoque operam dedit... Libris etiam consumtis.

4 C. 224.

5 Postea Semper ad hodiernumque usque diem terribile et hor-rendum fuisse esseque Genua Caroli Zenl nomen sunt qui memo-rent; c. 225.

Biograful pare a fi cunoscut însuşi acele locuri din Orient unde Carlo a scris pagini de epopeie medievală. Cel care descrie în Italia Porto-Venere are lămuriri precise asupra Damascului, a Beirutului, unde comerţul veneţian e de 226.500 de. galbeni, exact4. E un patriot al cetăţii sale, care se bucură de prădăciunile grozave făcute, pe riviera Genovei de aprigul său bunic şi de reputaţia de groază pe care „pană astăzi” a lăsat-o el acolo, în Genova 5. Nu uită nici pe cei 5.000 de Genovesi morţi de foame \ cari i se par că nu pot lipsi: din povestirea sa.

E vremea cînd condottierii încep să apară în Italia.. Sînt însă pentru autor, care judecă după aprecierea vremii în care trăieşte Carlo, străini, ca Hawkood, *Aucu-tus*, „foarte experient, celebru pe vremea lui” 2, ca William Cook - *Coquus*, „cum îi ziceau ai lui;î”-, ori atîţia Qermani, Francesi, gata de luptă între ei, Unguri, „arcaşi panonieni”4. Cînd e vorba de un Italian, Robert din Recanati, servind pe Veneţieni la Chioggia, povestitorul spune cu mulţămire că, acesta revoltîndu-se, Carlo Zeno-l]pune pe cruce între coloanele de pe Piaţa. Sf.^Marcu,6.

ï C. 265.

2 Iohannes Aucutus, qui ea tempestate rei militaris peritissimus habetur, celebri fama vir; c. 236.

8 Anglico ductore Guilelmo, quem cognomento. Coquum nun-cupabant sui; c. 240. Cf. c. 242, pentru *Angliei* ai lui.

4 „Pannonii sagittarii* la Milan, c. 307.

5 C. 253, 256 şi urm., 260.

Încolo, naraţiunea se'ţine strîns de această viaţă plină de isprăvi şi de minuni, care vorbeşte prin ea însăşi. ^ Pietro Zeno, tatăl lui Carlo, £Jfusese un cruciat în. vechiul sens al cuvîntului. Ducînd pe vasul lui persoana însăşi a Patriarhului latin de Constantinopol, el luptase cu Turcii la Smirna - scriitorul confundă pe emirul de acolo cu „împăratul Turcilor" -, pe care rămase s'o apere, pană ce fu ucis în biserica Sf. loan de o întoarcere a paginilor. Din căsătorie cu Âgnese Dándolo a acestui martir al causei lui Hristos se nasc zece copii: Carlo a fost numit după regele Boemiei, împăratul ambiţios şi strălucitor care a avut atîtea legături cu. Italia şi mai ales cu Veneţia, Carol al IV-lea. 1 Fiul imită pe tată. Luptă la Patras cu Turcii, cu alţi Turci şi, rănit grav, s;a crezut că murise. Îndată ce vede războiu cu scop romantic, Curte vestită, el se duce acolo. Cunoaşte astfel pe Petru al Ciprului, pe împăratul al cărui nume îl purta, Franţa, Germania, Anglia.

Întors la canonicatul său din Patras, la vrîsta de douăzeci şi doi de ani, el apără şase luni pe bietul arhiepiscop, care opunea 700 de cai unui atac de Ciprioţi şi Francesi, desfăcuţi din cruciata lui Petru. Dîndu-li-se bani, se face pacea la Modon, dar banii trebuie căutaţi în altă feudă latină din Moreia, la Klarentza. Pentru o chestie de onoare, se produce un conflict cu un anume Simon. În acest scop vrea Carlo să se ducă la Neapole şi arhiepiscopul se vede silit a lua bătăiosului cleric canonicatul. Va urma o însurătoare la Klarentza l.

După patru zile de la nuntă, mirele se şi duce la Neapole. Regina Ioana împiedecă însă duelul, supunînd procesul, pe care-l cîştiga Carlo, unei comisiuni de şase auditori, şase episcopi şi trei cavaleri.

Astfel tînărul cavaler se întoarce la Patras, unde prinţul Ahaii îl pune guvernator. Moartea soţiei îl face să piardă însă feudele lui de aici. Se întoarce, în sfîrşit, la Veneţia, unde iea pe o Giustiniano.

Fostul canonic, aprigul luptător, se preface acum în negustor şi, timp de şapte ani, stă la Constantinopol, la Tana.

1 C. 212-«1.

La Constantintinopol i se oferă ocasia de a juca un rol politic. Aici biograful pare a povesti o scenă de roman. Andronic, fiul lui „Caloian", al împăratului loan al V-lea, unit cu Genovesii, a detronat pe tatăl său şi l-a închis, împreună cu fiii lui ceilalţi. Soţia paznicului, prietenă a celui închis, trimete o cerere de ajutor aventurierului veneţian, al cărui comerţ nu era lipsit de instincte războinice. Carlo strînge vre-o opt sute de îndrăzneţi şi, pe o luntre, se înfiinţează supt fereasta de spre Mare a temniţei. Dar loan

se teme să nu primejduiască prin fuga lui viaţa copiilor. Mîntuitorul pleacă, dar el e gata de a se întoarce la cea d'intăiu rugăminte nouă. Numai cît copia actului scris prin care se promitea Veneţienilor Tenedos, pusă în încălţămintea femeii, se pierde, şi soţia lui Andronic, care, acesta, plecase la Sultanul, suzeranul lui, aflînd, pune la chinuri pe nenorocită, care denunţă. Carlo e urmărit, pîrît la bailul veneţian. E silit să plece noaptea, pe vasele obişnuitului *viaggio* veneţian şi, cu ele, cu ştiinţa actului, el izbuteşte a.scăpa insula Tenedos de ocupaţia Geno-vesilor, care se prevedea, făcînd pe comandant, om al bătrînului împărat, să cheme pe Veneţieni. Din Veneţia, unde s'a întors, Carlo pleacă deci din nou, pe flota, de cinsprezece vase, a lui Pietro Mocenigo: împreună cu Michèle Steno; el merge să lupte pentru stăpînirea insulei. Aleargă şi Pisano cu alte vase. La debarcare, tînărul erou e cel d'intăiu şi el are onoarea de a fi lă-at după cucerire cu trei vase; înfruntă şi ciuma des trei luni. Iar, cînd Andronic apare, cu douăzeci *şi* două de vase ale Genovesilor în Novembre, Zeno, cu trei sute 1 de călăreţi şi cîţiva arcaşi, resista, în suburbii, la trei puternice atacuri. Rănit de două ori, el biruie totuşi; un medic „galo-grec” îi scapă viaţa.

Războiul italian între cele două republici a început. Carlo iea parte la dînsul, şi e rănit la Treviso. Pe Mare/ cu opt vase merge în apele Siciliei contra Genovesilor. Se presintă la Neapole şi apoi reiea rătăcirile lui în Orient, pană la Rodos: pierde un ochiu }.

C. 219-20, 222-3, 230.

De acuma el va face războiu de Mare cu Genovesii. Iea parte la ciocnirea de la Modori. Luînd încă şase corăbii de la Tenedos, el merge la Constantinopol pentru restituirea împăratului loan. Apoi, cum comerţul cu

Siria e oprit de rivalii maritimi de doi ani de zile, el apare la Beirut şi, mergînd la Castelrosso, prinde acolo două trireme de pelerini din Marsilia, care-l atacaseră, crezînd că e vorba de Turci;.va fi silit să restituie prada.

E puţină piraterie în aceasta. Dar la Famagusta, unde trece, Carlo e primit bine de regele Petru al IMea, fiul eroului de cruciată, care e gata să-l ajute în isprăvi remuneratoare. Dar vestea că Genovesii sînt la Chioggia îl rechiamă. Se ştie care i-a fost partea în victoria lui Pisano, care a distrus flota Genovei şi i-a îngropat faima \-

După Chioggia lupta cu Genovesii urmează: la Zara unde flota stă cinsprezece zile fără flotă, la Maraño Cînd se produce, cu Guarco, un nou atac genoves Zeno aduce mărfuri din „Grecia”. E momentul cînd Genovesii sînt şi la Zara, la Sebenico, acela al luptei de la Porto Venere. De la insula Elba, în urma bătăliei liberatoare, Zeno trece din nou la Modon, unde stă pană la pacea de la Turin (1381). Cum Zanachi Mu-dazzo, dintr'o familie

senatorială, om de o extraordinară energie 2, nu vrea să iasă din Tenedos, cu toate insistenţele garanţilor păcii cari sînt Florentinii, Carlo merge contra acestui prieten din copilărie: é oprit de boală c nd stătea să deie lovitura.

După liniştirea lucrurilor, el trece la Niccolö di Este, în Ferrara, la Verona, la cei doi Visconti, Galeazzo şi Bernabö, în Milan: Giangaleazzo îl chiamă ca guvernator în Milan după uciderea celuilalt. Aici domină şi pe Ghelfi şi pe Ghibelini, făcînd să dispară orice deosebire între partide. Stă un an şi trei luni, după care e reţinut de acelaşi ca guvernator al Piemontului.

1 C. 232 şi urm.

2 Horridi animi extremaeque pervicaciae vir; c. 298.

é în acel moment se iveşte planul de căsătorie al fiicei lui Giangaleazzo cu Ludovic de Orléans: Piemontul ar fi zestrea princesei. Atunci Ohelfii învişi se ridică; ei cred că pot despoia şi ucide pe adversari: o conspiraţie se formează, şi înainte de termin izbucneşte răscoala, invocîndu-se numele regelui Franciei; pe cînd Giangaleazzo e ocupat la Verona, Ghelfii din vecinătate -se gătesc a năvăli. Zeno adună Francesidin Asti, face să întrevadă Ghelfii bogaţi posibilitatea unor prădăciuni,-dacă năvălesc gloate nestăpînite, şi simulează instalarea unui delegat francés r.

Întors la Milan, îşi reiea locul şi i se dă casa lui Bernabö cu 200 de pedeştri ca gardă. Măsurile de împăcare luate de dînsul sînt aspre şi efective. Pune edicte, reformează moravurile, opreşte portul de arme în public, ordonă străji noaptea, la porţi şi aiurea, îngrijeşte de paza focului, face să se execute hoţii, adună provisii, „fiindcă nimic nu e mai periculos într'un oraş decît gloata flămîndă 2”. „Se osteneşte pentru ca tineretul să se ocupe şi să se deprindă cu meşteşugurile ca să nu umble prea uşor rătăcitor şi cufundat în lene şi să fie prea aplecat la orice fel de crime V La Como, la Bergamo şi aiurea împacă pe locuitori şi prin căsătorii4.

1 C. 303-5.

2 Quippe famélico vulgo^nihil în urbe periculosius et pernicio-sius est.

3 Propterea iuventutem incumbere atque assuefieri bonis artibus impendit operam ne iners vagaque et marcescens otio facilius lasciviret et ad scelera quaeque pronior redderetur; c. 308.

* *Ibid*.

* C. 310-1, 313.

După cinci ani petrecuţi Ja Milan, se întoarce la Veneţia, părăsită de un deceniu*. Republica-l trimete la regii Franciei şi Angliei/Ajunge astfel, el care învăţase la Avignon, în Paris, *splendida Parisiensium urbs*, unde

vorbeşte latineşte şi franţuzeşte. În Anglia însă nu cunoaşte limba englesă, „pe careo obişnuiesc^indigenii”]. Revine după nouă luni?.

Încă după Chioggia el avuse un conflict cu Senatul, şi-l ajutase plebea. Ceva mai tîrziu, la moartea lui Andrea Contarini, fusese vorba de alegerea lui Zeno ca doge3. Întors din solie, întră între avvogadori şi după doi ani e procurator al Sf. Marcu4.

Îndată Zeno are prilejul de a juca un rol decisiv contra vechilor săi duşmaţii, Genovesii. Boucicaut s'a aşezat în Genova, care s'a dat regelui Franciei un om „de un mare spirit”5. El pleacă într'o expediţie de cruciată şi în apele Siriei întîlneşte pe Zeno, care-l urmăreşte pas cu pas. Pe guvernatorul francés îl chiamă, prefăcîn-du-se bolnav, în apele Rodosului la o discuţie; Boucicaut obiectează că n'are voie de la rege. Nici el n'are voie de la Senat, răspunde comandantul veneţian cînd i se propune colaborarea contra Necredincioşilor. Atunci Boucicaut, şi [*cu* vase rodiene, iea Beirutul, unde şi mulţi Venetieni erau ocupaţi cu comerţul de aromate; averea lor e prădată, şi se refusă restituia ei.

1 Quod indigenae linguae consuetudinem non haberet. f C. 315.

8 C. 273 şi urm., 293 şi urm.

4 C. 315-6.

5 Eminentis spiritus vir; c. 317.

6 Ç. 318 şi urm., 324 şi urm.

Povestirea e făcută aşa ca să cadă toată răspunderea conflictului asupra Genovesilor. Boucicaut vrea lupta şi anume lîngă Modon, în fata stîncilor păzite de la Sa-pienza. Zeno iese de la Portolongo spre Modon, unind cu vasele lui şi cele două care vin de la Tana. Francesa suiţijl pe ftrei vase cer comandantului veneţian să se predea; acesta pune mîna pe^corăbii. Boucicaut, atacat, se retrage, fratele lui e prins. Zeno opreşte urmărirea. Se ajunge însă la pace (1403)6. '

Peste cîteva luni Veneţia atacă Verona, ocupată de Francesco Carrara. Zeno e proveditor, seniorul de Ri-mini comandă trupele. E o campanie grea, prin lagune şi mlaştini. În oraşul plin de locuitorii fugari, caii morţi infectează aierul. Iarna, izbucnesc boli şi în lagăr, soldaţii fiind cantonaţi prin barăci de lemn. Guvernul veneţian trimete căpitani noi, Paolo Savello, conte de Aquila. În sfîrşit Verona se predă de locuitori; Francesco, prins, e ucis în temniţă.

Dar în tinereţă acest senior trăise ca exilat la Asti, unde-l văzuse Zeno şi-l mîngîiase, vorbindu-i şi de moartea părintelui; împrumutase pe pribeag şi cu 400 de galbeni, cari i-au fost restituiţi1. Acum, după atîta vreme, aceşti bani sînt presintaţi de pîrîtori^ca un preţ de conrupere. Învingătorul va sta doi ani în temniţă2.

Totuşi cel atît de greu lovit refusă să ajute pe Austrieci şi pe Ladislau de Neapole contra cetăţii nerecunoscătoare şi nedrepte3. Merge, în durerea adîncă a sufletului său, la Ierusalim, odată cu Petru, fiul regelui Scoţiei, şi trece printr'un naufragiu. Vede pe Ianus, regele Ciprului, şi aici iarăşi Genovesii, aşezaţi în Fa-magusta, îi stau în faţă, încălzindu-i la luptă bătrîneţele.

Nouăsprezece trireme, douăsprezece vase mari debarcă 3.000 de mercenari. Ciprioţii pot resista numai printr'un joc de guérilla. Limassol, întărită de rege, e asediată. Dar Zeno aleargă noaptea, fugăreşte pe duşmani şi li arde lagărul. Se impune o trevă de doi ani1.

» C. 314.

2 C. 345, 347,

8 C. 349-50.

4 C. 353-63.

5 C 363.

În acel moment (1409) se alege la Pisa fostul arhiepiscop de Milan, Petru de Creta, ca Alexandru al V-lea: Zeno-i trimete pe fiul său Petru, dar noul Papă moare la Bologna5.

T C. 363-70.

Acuma bătrînul se retrage la Veneţia, unde se şi însoară. Trăieşte la S. Stefano, între cărţi, cu grijă de „filosofie” şi de „litere”, avînd ca amici pe Gabriel de Spoleto, pe Emanuil Chrysoloras, pe Vergerio, pe medicul său Petru Thomasius. Chinuit de chiragră la optzeci şi trei de ani, ceteşte în pat. Doliuri de familie îl ating: moare fiul Iacob, altul Petru, în luptă cu Mila-nesii, un al treilea Iacob, în „pelerinagiu, la Trani. Tatăl se va stinge numai în 1418. Pe trupul mortului s'au numărat treizeci şi cinci de răni *.

VIL

Condottierii: Viaţa lui Braccio di Monione

Venim acuma la stăpînii prin arme, la domnii de vitejie ai acestei lumi care se teme de dînşii, dar îi şi iubeşte şi-i admiră ca unii cari au trezit prin ce se dovedesc capabili a face, după un Armagnac şi un şef breton, mîndria patriotică italiană, pentru toată Italia, a rasei întregi.

Cei cari se întrec în a li povesti isprăvile nu sînt oameni modeşti, ascunşi în anonimatul lor, ci „intelectuali”, învătafi de latineşte, meşteri de stil, aceia cari au înaintea ochilor statuile nemuritoare ale eroilor antichităţilor, în frase ciceroniane, după acele ilustre modele, ei vor construi din izbînzile, cruzimile, minciunile şi trădările condottierilor, eroul de care sufletul lor are nevoie.

1 Sola quae praeterierunt certa sunt. Tamdiu fuisse quis invita quam longe repetere praeterita videatur. Señsu enim hominis vita, non spiritu metienda.

„Numai lucrurile care au trecut” sînt sigure, spune Giovanni Antonio Campano, biograful lui Braccio di Montone. „Atîta trăieşte cineva cît se întinde memoria lui.” „Viata nu se măsură prin suflare, ci prin înţeles!.” Frumoase maxime ale celui care afirmă că acest „plăcut element al sufletului care e amintirea lucrurilor îndeplinite” îndeamnă şi la imitarea lor. Dacă nu le ştii, eşti ca „aruncat într'o lume nouă necunoscută” şi „nu cunoşti partea şi valoarea cea mai mare şi mai sigură a înseşi finţei tale” *.

Campano are credinţa hotărîtă că lucrurile presente sînt aşa de mari, că Italia - toată Italia; prin antichitate se trezeşte conştiinţa unităţii naţionale - a făcut atîtea pe uscat şi pe mare încît eroii de azi pot fi puşi pe aceiaşi linie cu aceia ai vremii vechia cu atît mai mult, cu cît ei „fără niciun sprijin şi ajutor au ajuns la atîta putere şi glorie”: nu e subiect mai vrednic şi pentru c*I mai frumos talent2.

Dacă alege pe Braccio, nu e cu vre-un gînd de linguşire sau pentru vre-un interes. Doar condottierul celebru a murit cu cinci ani înaintea biografului său. Povestirea e scrisă la treizeci şi opt de ani după intrarea în Neapole a lui Alfons de Aragon, cînd Italia a trecut prin încercările fără păreche8. Autorul află că acuma Carlo, fiul lui Braccio, e în fruntea trupelor de mercenari veneţiene dînd speranţe de a putea atinge gloria părintelui său4.

1 Nullum enim iucundius est animi alimentum quam memoria ges-tarum rerum, qua qui careat is neque imitări praeclara maiorum possit facinora et, velut novum quendam eiectus în orbem, rudis omnium rerum imperitusque versetuf, nec maximam ac certissi-mam naturae suae partem dignitatemque respiciat.

1 Tanta est magnitudo rerum aetate nostra mari terraque în Italia gestarum ut exercere vel summa possint ingenia... Nos-tros interdum homines priscis comparo: quos şi iure id facere possem, cur non libenter etiam anteferrem?... Quem enim ex omni antiquitate reperies nullius ope atque auxilio fretum eo imperii gloriaeque pervenisse?

8 Ingens Italiae regnique iactura, quae parem ante hoc seculum neque potentia neque.moderatione habuit neminem; c. 581, ed. Muratori.

4 Quem nunc audio Venetorum exercitus imperatorem, etsi non gloria atque imperio, spe tarnen paternam magnitudinem adae-quasse; c. 600.

Hrănit de cetiri clasice, Campano se gîndeşte şi la originea cartaginesa a familiei eroului său, ceia ce l-ar lega1 de Hannibal, dar i se

pare lucrul „prea neclar” (*perobscura*). Necontenit el apare preocupat de antichitate, însemnînd la cutare dată că *t „a religiei noastre”1*. Nu uită, cînd se află în cale, „statuile zeilor celor vechi”, nici cutare „foarte vechiu templu al Campanilor”, de la cari şi-a luat el însuşi numele8.

Crede că „matematicii” pot prevesti viitorul copalului care se năştea Ca un preţuitor iniţiat al tehnicei militare romane el atribuie şi Italienilor epocei sale primul loc între naţiile luptătoare pentru că „se bat cumpănit, nu cu năpustitoare furie” ca Spaniolii şi Francesii4.

E u>n patriot italian, din cugetare, cum am spus, ca şi prin instinct. Recunoaşte, în luptele dintre anume partide locale şi Aragonesi, pentru stăpînirea regatului de Neapole, că Spaniolii sînt „din fire mai blînzi ca alte naţii”5 - se va fi gîndit la Francesi -, dar apasă asupra urii pe care Italienii o poartă Catalanilor, supt al căror nume ei cuprind „pe toţi aceia cari, cu regele de peste Mare, au trecut în Italia”(î.

1 Anno religionis noştrae; c. 441.

2 Simulacra veterum apparent deorum... Vetustissimum Cam-panorum theatrum; c. 573..

8 C. 445.

4 Animorum primo ardore ferocior Hispanos Gallosque, Itálicos maturo consilio, non praecipiti ira dimicare; c. 589.

5 Sicut Hispani ceteris nationibus natura blandiores; c. 582.

e Tum nihil Italicis Catalanorum nomine infestius, et Catalanos putari omnes quicunque, transmarinum regem secuti, în Italiam traiecissent; c. 590.

Cu atît mai rău îi pare că Italia, concepută de dînsul ca o unitate geografică şi una naţională de sine înţeleasă, e sfîşiată de discordii. „Pe Italia aceasta a noastră, cea d'intăiu între toate ţerile, n'o fac vestită biruinţjle neamurilor şi naţiilor străine, ci o istovesc facţiunile deosebite şi războaiele civile şi casnice... Ne batem, ne cucerim noi pe noi... Gonim din oraşe pe concetăţenii noştri... Şi ne lăcomim la sufletul şi sîn-gele acelora a căror viaţă ar trebui s'o apărăm. Caq este oare în Italia, nu zic: o cetate, dar o cît de mică aşezare ţerănească în munte care să nu fie împărţită de facţiunile ei proprii 1?” Cei de casă sînt goniţi şi se chiamă în locul lor străinii2.

1 Nostram hanc Italiam, principem omnium terrarum, quam ex-terarum gentium nationumque victoriae illustrant, sed diversae factiones civiliaque et domestica bella confîciunt... Confligimus, op-pugnamus nos ipsos... Cives nostros pellimus civitatibus... Et quorum tuen deberemus vitam, eorum spiritum ac sanguinem affec-tamus. Nam quae în Italia non

dicam: civitas, sed exigua et montana villa non domesticis factionibus distinetur?; c. 443.

2C.477.

8 Vix nati obequitant, cursitant, insiliunt deslliuntque; c. 609.

4 C. 440-1.

5 C. 444, 448. * C. 445.

7 C. 470.

Italia e cunoscută lui Campano în multe colţuri ale ei. Descrie astfel Perugia, locul celor mai multe isprăvi ale eroului său, cetatea de pe deal, între castelele vecine şi lîngă frumoasele maluri ale Trasime-nului, livezile de măslini şi viile bogate, cele cinci porţi care i se deschid în ziduri. Înfăţişează pe locuitorii deprinşi de copii la alergări, la salturi, la călărie3, prinşi în lupte din cea mai fragedă vrîstă, ceia ce-i pregăteşte pentru tristele lupte de partid4. Vorbeşte de Pan-dolfo, şeful nobilimii, pe. care-l ucid plebeii, mînia lor aţingînd şi pe ceilalţi fruntaşi, unii fugari peste ziduri la Braccio, cărora li se iea averea, li se ard casele, Papa trebuind să se refugieze la Assisi5. Astfel se ajunge la închinarea faţă de Milan, iar, după moartea lui Giangaleazzo, la solicitarea Papei6. Florenţa apare ca oraşul palatelor7, „cu locuitorii cei mai măreţ în a primi pe amici şi a li arăta liberalitate”1. Roma e arătată, la moartea lui Bonifaciu al IX-lea şi la aşezarea lui Inocenţiu al VIMea, ca agitată de certe interne: doisprezece Romani sînt ucişi pentru conspiraţie, poporul atacă S. Angelo, silind pe Papă să fugă la Viterbo şi deschizînd porţile lui Braccio.

Dar înainte de toate-l farmecă patria lui cea mică, Neapole şi împrejurimile. Cetatea regală cu casele ei mari, cu cele şase citadele, cu jocurile şi ospeţele, cu femeile vesele care cîntă. Aproape e, la romana Cumae, „cea mai frumoasă plajă a Italiei”2, vechea Baiae, Pozzuoli cu pucioasa şi „teatrul cel înalt biruind vre-mile”8, Pausilippul lui Virgiliu. Aici sînt nobilii cei mai rriîndri, despreţuind pe negustori şi pe meşteri: ţin numai la arme şi preferă să stea în case sărace, daţi odihnei4. Regele Ladisias e admirat de Campano: „foarte puternic, cu suflet vast, mai mult decît mare, amenin-ţînd Italia toată cu ambiţia lui”, dar în pornirile lui cuceritoare fără respect faţă de biserici, care sînt fireşte ale lui *Deus Optimus Maximus*, fără cruţare faţă de locuri sacre ca Roma şi Viterbo, mergînd pană a-şi hrăni caii la altarer>. Fiica lui, Ioana, îşi zugrumă soţii cu laţ de purpură ori îi goneşte şi face din adopţiune un joc0. Cînd alt mare condottiere, Sforza, o părăseşte, ea îl batjocureşte din fereastă, silihdu-l să-i trimeată

1 Nec uila gens est accipiendis amicis exhibendaque liberalitate magnificentior; c. 562. 1 Totius Italiae amoenissima plaga; c. 582.

3 Prominens, superata vetustate, theatrum; c. 589-90.

4 Nec usquam tanta vastitas elatioque nobilitatis. Mercatores iis et opifices contemtui sunt. Ceterum ipsi, etiamsi domi pauperes, tarnen otio dedit", cetera studia praeter militaría contemnunt; c. 582.

5 Rex potentissimus, animo vasto magis quam magno, Italiae. cunctae imminebat; c. 497. Contra Dei Optimi Maximi fana simu-lacraque... Pavisse ad altaria sacrarum aedium equos.

6 C. 554.

săgeţi pentru a o goni1. Faţă de această regalitate, chiar cînd e ca a lui Ladislas, condottierul apare adesea ca superior. Lui Braccio regele Neapolei îi trimete, printr'un căpitan liberat, un dar de purpură. Cînd se întîlnesc, condottierul se pune în adevăr în genunchi, coborînd de pe cal, dar i se oferă 300.000 de galbeni şi orice oraş „afară de Neapole singur". „Sînt cu cine mă plăteşte", răspunsul. „Dacă nu s'ar supăra Papa> odată împlinit terminul de plată la dînsul, dacă-i convine şi regelui şi lui însuşi, e gata a servi pe Maiestatea Sa cu aceiaşi credinţă ca şi pe Pontifice2."

Şi aici cele două extreme. Iubire întăiu pentru tot ce e lux, splendoare, cheltuială, coloare şi pitoresc.

Cînd soseşte la Perugia, ca rnîntuitor, Cario Mala-testa, se ilumineză în onoarea lui ziduri, turnuri, Palatul Comunei, casele*. Locuitorii unor orăşele cucerite de Braccio îi aduc cheile înfăşurate în frunze de măslin 4# La nunta condottierului Braccio cu a doua soţie - cea d'intăiu, Betta, murise la douăzeci şi şapte de ani - o sută de femei alese întîmpină pe mireasă; şaizeci de slugi servesc; o sută douăzeci de musicanţi cîntă.

1 C. 571.

2 Şi nulla în re offenderet pontificis dignitatem, eius completo stipendio, şi regi ac sibi commodum videretur, illius Maiestăţi ea-dem fide qui nunc pontifici pariturum.

3 C. 5.9.

4 C. 508.

5 C. 443-4. Cf. c. 448.

6 C. 474.

Între aceste petreceri, Ţinuturile Italiei sufăr nespus de pe urma bandelor înarmate care-şi schimbă pe rînd stăpînii, dar urmăresc în acelaşi chip acelaşi cîştig. Din Franţa vine la Perugia, cu 7.000 de oameni, Biordo Michelozz05. Într'o singură pradă se ieau optzeci de prinşi, 10.000 de oi, 5.000 de bou 1.000 de iepe6. Piccinino culege moştenirea lui Braccio, cel

care nu suferia o clipă de odihnă pentru sine şi ai săi1. Toţi? aceşti jafuitori pretind a fi făcut parte din ceata mercenarului asemenea cu suveranii2.

Se fac cruzimile cele mai mari, în felul acelora pe care, pentru generaţia precedentă, le însemna cu groază, anonimul sienes. La Ñuceria un om e aruncat la cîni,. altul e pus pe cuie; sînt de aceia cari sînt rupţi de cai (*equis distraen*), tăiaţi în patru, prăvăliţi de pe ziduri3. Se recurge la pustiirea cîmpilor pentru ja flămînzî pe duşmani 4. O urmă de loaialitate se păstrează cînd, la Perugia, Braccio plîngîndu-se că se întrebuinţează săgeţi otrăvite şi amenin̦ţînd că şi el va usa de acest mijloc, un crainic anunţă că oricine va recurge la o asemenea, armă 'va fi executat5.

1 Nihil magis quam militum quietem atque otium fugiebat; c. 503.

1 Nec quiequam nunc în Italia Brachianorum nomine magnificen-tior; c. 561. 1 C 574-5,

4 C 485.

5 C. 518, Ä C. 445.

Toate aceste caractere se unesc în biografia propriu-zisă a lui Braccio. Începe ucigînd trei duşmani personali. La optsprezece ani, cînd era lupta între cetăţile Rimini şi Feltre, el lasă moştenirea lui, la Montone, mamei şi fraţilor şi adună o mică bandă de cinsprezece călări cu cari fură oi şi prinde ţerani ca să li iea preţul de răscumpărare. Prins el însuşi - şi i se cere o plată de 2.000 de galbeni -, ai lui îl scapă. E rănit din nou,, dar îşi urmează soarta. Pierzînd Montone, el trece, cu treizeci de cai, la Florentini0. È încă sărac: la un han,, prin împrejurimile Romei, oferia ca plată cheotoarea de argint a hainei şi e silit a primi daruri mărunte. Vagabondează din Florenţa la Bologna, unde e condottierul

Alberic, la Padova, contra Veneţienilor: aici e proclamat de mercenari şeful lor, ceia ce-i atrage mînia lui Alberic; prietenia soţiei acestuia îl scapă de moarte. Ajunge, în fugă, la Papa, la Milan, din nou la Bologna, la Florenţa, luînd în cale 4.000 de.galbeni de la tiranul din Imola, la Ancona, negociind cu nepotul Papei.

Ladislau, care e în Toscana, îl cere pentru expediţia contra Romei1: primeşte 14.000 de galbeni. Dar e cerut şi de Florentini, cari aveau pe Sforza şi vor aduce pe regele Ludovic de Anjou (1400). I se dă plata pentru 1.500 de călăreţi. De supt zidurile Perugiei2, unde femei aruncă cenuşă şi apă fiartă, el răsare la Viterbo, fiind chemat de Papă. Peste puţin îl vom vedea trudindu-se înaintea vechiului său cuib de la Montone. Supt Pe^ rúgia, ajutată de Sforza, el bate pe contele de Carrara. Papa făcînd pace cu Ladislau, Braccio merge la Bologna, unde e Pontificele.

Dar lupta între acesta şi rege reîncepe. Ladislau iea Roma (1408). Atunci orăşenii prădaţi se dau iarăşi Papei, chemînd pe Braccio, pentru un

moment „pus în disponibilitate”. Stăpînul său ar vrea să-l prindă pentru a nu-i da cei 80.000 de galbeni datoriţi şi, în acelaşi timp, pentru a face plăcere Peruginilor, cari sînt gata, atunci, a da Sfîntului Scaun cetatea lor. După o împăcare, condottierul rămîne totuşi la apărarea Romei; el supune Bologna revoltată..

Papa e depus în conciliu. Martin al V-lea îi iea locul. Braccio, care nu şe mai ştie obligat prin plată, vinde Bologna orăşenilor pentru cei 180.000 de galbeni cari-i sînt datoriţi (1415). Cu ufi an înainte Ladislau de Neapole şi-a sfîrşit zilele.

1 C. 465. 1 V. şi c. 484.

Braccio cată să-şi împlinească gîndurile răsbunătoare eontra Perugiei, în jurul căreia se duc aprige lupte, cu ajutorul femeilor care,azvîrl cu pietre şi cu ţigle. Pola Orsini, apoi Carlo Malatesta aleargă contra lui, şi acesta din urmă e prins în luptă. După douăzeci şi trei de ani de exil, pribegii vin în tabăra biruitorului1. Atunci Soli rugători se presintă la dînsul, între cari şi rude din ale lui. Supunerea se face, cu aprobarea exilaţilor, fără condiţii. Poporul va alege pe toţi magistraţii, afară de aceia pe cari biograful îi numeşte, cu termini antici: questori şi pretori. Nu vor fi dări nouă. Vor rămânea cei zece,, şi se vor păstra vechile statute. Dar de la orice hotă-rîre se poate face apel la noul tiran.

E poate punctul culminant al carierei celui care plecase din micul Montone sărac şi fără nume, cu un singur grup de prieteni încă neîncercaţi în lupte. Calcă pe covoare de purpură, sămănate cu flori; din balcoane se expun juvaierele femeilor; zarafii scot monede de aur pe tejghea; văluri se întind asupra pieţei, şi, la Palatul Comunei atîrnă covoare francese; vase de aur şi argint margénese treptele scărilor. În sunetul musi-cilor se încep jute, după ce se culege jurămîntul cetă* ţenilor.

Măsuri de ordine, de împăciuire şi de prevedere se ieau. Decretele ultimilor douăzeci şi patru de ani sînt anulate. Paza oraşului e dată în sama a nouă nobili şi nouă din popor. Insigniile private nu se mai permit;, noaptea nu se^ umblă pe stradă, unde sînt, ca la Paris după răscoale, tăiate lanţurile, porţile înseşi ale cetăţii fiind dărîmate; două băşti nouă sînt garnisonate cu oameni siguri. Altfel, e un om bun, blînd, familiar, drept cu cei mici. Cu fiecare vorbeşte despre ale aceluia: „cu arhitecţii despre arhitectură, cu negustorii despre negoţ”2.

1 C. 531-2.

2 Cum architectis de architecture, de mercatuia cum mercatoribus.

Dar, peste zece zile, neodihnitul pleacă aiurea, la Assisi. Pe cînd soli veneţieni caută să-l împace cu fostul

Iui prisohier, Mălatesta, Perugia se răscoală; nobilii o supun, şi iarăşi sînt învinşi cari rătăcesc prin străinătăţi1.

Dar Braccio, seniorul ascultat al Perugiei, vrea mai mult: Roma, - aceasta pentru glorie. În lipsa Papei, el se oferă ca păzitor şi întră prădînd pentru a fi admis ca „rector”. Ciuma-l împiedecă de a luaN şi Castelul Sant'Angelo, şi îndată, după şaptezeci de zile de ocupaţie, Napoletanii, primiţi de locuitori cu aclamaţii, îl silesc să plece.

Se întoarce spre odihnă la Perugia, unde-l aşteaptă, jute şi jocuri mari, în care luptele cu pietre aduc răniri şi morţi. De aici se va duce la Lucea, la Spoleto. Regina Ioana trimete contra lui pe Sforza şi Papa strînge trupe pentru a-l opri. La Assisi, la Orvieto au loc lupte.

Acum marele condottier se îndreaptă spre Florenţa, unde e Papa cu care negociază, noua ţintă a ambiţiei lui. E primit ca un rege, ca un împărat, ca un zeu2..Se fac străzi anume pentru intrarea lui, se gătesc ospeţe. Familiile cardinalilor îi iese înainte, pe cînd lumea şi copiii, femeile îl aclamă. Masă mare i se găteşte; merge la Papa acasă, lş cei Zece, iar la Papa, şi asistă la jută, cu cîte o sută douăzeci de luptători şi 6.000 de suliţi rupte; cîntece se fac în onoarea lui, scriindu-se şi pe păreţi8.

1 Pp. 543-5.

1 Quasi Deum aliquem visere.

3 în latineşte:

Brachius invictus omnem debellat gentem, Martinus Papa non valet quadrantem.

Împăcat cu Papa, Braccio e trimes la Bologna, după dorinţa lui Sforza, care se găteşte de atacul Neapolei în numele lui Ludovic de Anjou. Oraşul,-şi, înainte de toate, Bentivoglii, vechi amici -, e somat a se supune. Porţile se deschid. Nou triumf pentru seniorul Perugiei, pentru idolul Florentinilor, pentru omul Papei. Ioana-l chiamă atunci contra lui Sforza şi în folosul lui Alfons de Aragon, care stă cu flota lui la Procida1.

Întîlnirea cu acesta se face în condiţiile cele mai onorabile pentru destoinicul parvenit. În sunet de trîmbiţi, în bubuit de tunuri, în timp ce se înalţă cîntece2. Regele împiedecă pe noul său auxiliar de a se pune în genunchi. Braccio e făcut prinţ de Foggia şi Capua, conetabil, guvernator; i se dă un sceptru de aur (1420).

Împăcînd pe Ioana cu Sforza, el revine în Toscana numai pentru a fi rechemat de regină la Neapole, care nu sufere pë Catalani. Piccinlno n'ajunge pentru a apăra noua ordine de lucruri creată prin adopţiune. Cînd apare seniorul Perugiei, aşa de necesar în clipe decisive, i se dă un lanţ de aur şi „coroana” principatului Campaniei, pe care el o iea de fapt în Perugia sa, unde iarăşi se dau jute şi răsună cîntece de bucurie.

1 C. 580-1.

1 Nauticum nescio quid dulce tota complens îitora, omnium aures barbárica suavitate mulcebat; c. 581.;l C. 583.

4 C. 615-6. Menţiunea fiului Francise, rsummae spéi adolescens” (c. 616).

5 Ibid.: „superstite adhuc matre”.

El e la Aquila, cînd izbucneşte un complot între regină şi Alfons - povestitorul crede că poate din causa lui Sforza. Dar acesta se îneacă prin accident4. Peste cîteva zile numai şi Braccio, rănit la gît, e prins într'o luptă, şi moare la cinzeci şi şase de ani3. Cei doi rivali au fost culeşi de moarte aproape în acelaşi moment, lăsînd locul unui Niccolö di Tolentino şi altor imitatori în mai mic ai unor isprăvi care nimănui nu i-au dat mai mult decît lui Braccio di Montone.

Viaţa lui Sforza.

Lodisio Crivello, episcopul care scrie Viaţa lui Sforza, pomeneşte prietenia acestuia cu Braccio, cel cu ambiţii de rege la Neapole1, frăţia lor, cari-şi deosebiau trupele numai printr'un semn pus pe aceleaşi colori, şi deplînge ruperea ei, care a provocat „veşnice discordii, de pe urma cărora Italia toată a fost tulburată de mari mişcări războinice”2.

1 C. 670, 707 şi urm. A fost „defensor urbisu la Roma; c. 672

' Constat eam rem, dissolutis tum primum tam solidis ami-citiae, nexibus quae inter Sfortiam Bracciumque intercesserant, causam perennibus discordiis praebuisse quae Italiam omnera magnis postea bellorum motibus perturbaverunt; ed Múratori, c. 671.

8 Cum habeat în se emolumenti quiddam magnarum omnispertractatio rerum, labor ipse perscrutandi inveniendique et conscri-bendi quae silentio tégere nefas est me delectat; c. 629.

4 Incerta et instabilia esse sciret vulgi studia, quaé ut vîncenti-. bus favent, ita Aictis adversantur; c. 679.

6 Homo exiguae suppellectilis et latentis famae; c 629.

Acestălalt biograf de condottier e bucuros numai că osteneala sa de cercetare, descoperire şi scriere „salvează lucruri care era păcat” să fie date uitării8. Istoricul mai are misiunea de a corecta părerii^ vulgului, care linguşesc pe biruitori şi apasă pe învinşi4. De aceia, de şi se consideră „om cu puţine mijloace şi necunoscut”5, - şi totuşi a cunoscut pe Papa Nicolae1 şi pare a spune că ştie din experienţă „invidia, înşelăciunea de supt coperişurile regilor”2, şi aminteşte cît s'a trudit cetind „istorii”3-, el se va încumeta să trateze greul subiect.

1 Quem nuper vidimus;, a Sed quantum»livoris fallaciaeque superba regum tecta contineant illi inprimis maxime norunt, qui experimenta didicerurit; c. 661. 8 Longo în perlegendis historiis labore. 4 Ingenia certe clara etiam a remotissimis partibus; c. 635. * Homo directissimus, cuius opera circumferuntur. e Vir în scribendo aeque exercitatus ac doctus.

7 C. 688.

8 C. 711.

s C. 680-1.

10 C. 641, 649, 655.

Se înţelege că avem a face cu un om al Renaşterii. El laudă pe cîţi au încurajat pe represintanţii noii direcţii pe Qiangaleazzo, care a strîns „şi din regiuni foarte depărtate talentele vestite”4, pe Papa Nicolae al V-lea, pe regele Alfons. Înşiră între obiectele admiraţiei sale pe Leonardo Aretino, „om foarte elocvent, ale cărui opere sînt pretutindeni cunoscute”5, ^Florenţa, „hrăni-toarea erudiţiei” (*altrix eruditionis*), luîndu-l cu plată şi încărcîndu-l cu onoruri, pe Flavio Biondo, pe care nu-l aprobă în. toate, dar care e „un om deprins bine la scris şi învăţat”O, pe Francise Filelfo, ^”celebrul poet” (*poeta clarus*), şi chiar pe mai puţin cunoscuţii Niccolö Camulio, Iacopo Bracello, din Genova, Francesco Bembo şi Lionardo Oiustiniano, din Veneţia. Ca şi dînşii ci» tează pe clerici, dar şi pe Ptolomeu, pe Pomponiu Mela7, şi caută bombarde la Plutarh8; ca şi dînşii cercetează urmele trecutului roman: în apeductele Romei, la Capito-liu9. La Pisa caută o etimologie greacă, la Padova numele lui Antenor, la Gaeta al doicei lui Enea şi consultă opera latină a lui Boccaccio pentru numele vechiu al Ferrarei10.

Şi el, ca şi Campano, găseşte că meritul unui şef de oaste stă, ca la vechii comandanţi, în „disciplina militară” şi în bune socoteli1.

Dar aici pentru întăia oară se discută chestia derivării din latină a limbii vulgare. Supt prelucrarea formei literare, a existat, cum se dovedeşte cu un pasagiu dirf Plaut şi cu afirmaţia lui Cicerone, o latină veche, care concordă cu italiana; năvălirea barbarilor a adus, tărziu, scisiunea. E contra celor cari evită, în latina vie, întrebuinţarea numelor nouă pentru noţiuni nouă; căpitan, cone- ' tabil, ca şi pentru atîţia magistraţi cari nu erau pe vremea Romanilor. Timpurile de azi n'au toate comune cu Roma şi, tot citînd, pentru dreptul de a face aşa, pe Pliniu şf pe Horaţiu, el nu!se va împiedeca, deci, de a spune şi: gonfalonier, amiral, general, consilier, locotenent Căci atitudinea celorlalţi i se pare „o vanitate cu totul -ridicula” 2. Dar, cînd e vorba de a se face deosebirea între vechea cavalerie şi cëa de acuma, în grupe de trei cu şele înalte şi suliţi, avînd

alături trei servitori, el recomandă să se caute autorii şi operele arheologice, adecă, în lipsă de pictură, marmurele*.

Această familiarisare cuminte' cu antfchitatea nu-i împiedecă însă de a fi superstiţios ca un creştin medieval din rîndurile poporului. O victorie a lui Sforza o anunţă cerbul care pătrunde noaptea în tabără, dar aiurea Sf. Cristofor, alături de astrologi, e anunţătorul, şi Sf. Leonard apare4.

1 Quem unum maxime constat...invicti nomen ducis reţinere et minime omnium fortunae, sed militari disciplinae, sed ration ipsi sese committere.

2 Horum mihi vanitas magnopere ridenda videtur; c. 638-9.

8 Nam picturae lateritiive operis vestigia în tanta vetustate vix supersunt: c. 63î>6. 4 C. 668-9, 679, 724-5.

Şi el, ca şi Campano, îmbrăţişează cu privirea Italia

1 C. 640.

1 Incredibilis sapientia et animi rnagnitudo supra hominem esse videretur; c. 707. « C. 641.

4 Plerique etiam în hanc aetatem graeci sermonis vestigia reti-nuerunt, c. 6^8. ß C. 634. 6 C. 664.

Întreagă. Ştie că Giartgaleazzo, avînd Pisa, Perugia, Siena, Brescia, Verona, Treviso, era pe cale de-a ajunge rege italian!. În urmaşul lui, Filippo-Maria, vede un om de o „necrezută înţelepciune", care uită că mărimea sufletească îl ridică mai presus de oameni2. Vorbeşte de „regina Mării" care e Pisa 3. În Calabria se păstrează, ştie el, urmele limbii greceşti4, pe care o crede cea din antichitate, cum o face, greşit, şi cutare filolog italian de astăzi. Urmăreşte împrejurările din regatul de Nea-pole: cea d'intăiu Ioană, cu cei patru soţi: Andrei de Ungaria, Ludovic de Tarent, Iacob de Taragona, Otto de Braünschweig, care, în lupta cu Carol della Pace 5, e prins, orbit, ucis cu un vas de aramă; Maria, văduva Iui Ladislau, mama, din altă căsătorie, a celor doi Orsini, care e aruncată la închisoare după moartea regalului ei soţ(i; Ioana a H-a, văduva ducelui de Austria, cu amicul ei cavalerul Pandolfello, căruia nu-i lipseşte decît titlul de rege. Cînd iea pe Jacques de la Marche, dîndu-i numai calitatea de vicariu şi prinţ de Tarent, ceia ce nu-l împiedecă de a fi salutat rege la Manfredonia, regina-şi pierde amantul, care stă mai multe zile neîngropat, şi ea însăşi face cunoştinţă cu temniţa. France-sul se încunjură de Francesi, liberează pe Paolo Orsini şi pe contele de Tarent, înlătură pe conspiratorul, pus de Ioana, care poartă numele lui Iuliu Cesar, biruie şi o răscoală a Napoletanilor, dar se mulţămeşte a fi iarăşi prinţ de Tarent şi nu ţine decît patruzeci de oameni din neamul său. Ioana, ieşită din închisoarea ei de la Capua, se tine cu Urban Amilio, cu acel Giovanni Ca-racciolo, fiu de poet şi,

prin soţie, conte de Avellino, care, numit seneşal, se poartă ca un rege'. El face ca Ioana să fie încoronată la 1419 de trei episcopi, dar nu poate să puie capăt intrigilor care tulbură una din cele mai frumoase teri din lume2. O întreagă istorie napoletană pe cîţiva ani de zile.

Cunoaşte şi Spania, de unde vine regele Alfons. Lăudînd Barcelona, el înseamnă „ura de necrezut" între Catalani şi Spanioli. Statele catalane nu sufăr pe Ara-gonesi şi Castillani. Ele cer odată să se gonească aceşti străini.- Şi fetele reginei?, întreabă Alfons. Şi Raimund Desplà Catalanul răspunde: „Şi catîrii pe cari i-ai adus din Spania, dacă vorbesc limba lor de acasă, trebuie trimeşi înnapoi3". Regele preferă să plece şi merge în Sardinia să asedieze nouă luni Bonifacio.

1 Praeter regium nomen cuneta induíserat; c. 661. 1 C. 664, 667, 672-4, 685, 687, 692.

8 Et mulae quas ex Hispania deduxisti, şi patrio sermone uterentur, dimittendae, prorsus a te essent; c. 701. * C. 635-7, 672.

8 Potiores esse ceteris omnibus; cf. c. 630-1. Între străini, loan, „Auguthtt Hawkwood, „regio genere vir, care capătă de la Papă Bagnacavallo şi Cotignola.

În ce priveşte Italia sa, Crivello nu condamnă făţiş partidele care supt diferite nume - ca *raspanti* la Perugia - continuă lupta dintre Qhelfi şi Ghibelini4. Nu e nevoie să se spuie cît admiră pe condottierii cari servesc aceste pasiuni, dar, înainte de toate, învie virtutea italiană, arătînd-o superioară celei a altor naţii5, pe cînd odinioară soldaţii erau Qermani şi Francesi. Îi înşiră cu iubire pe toţi, cu cariera lor: Baldrino Romanul, Broglio din Piemont, care ajunge senior de Assisi, Alberic şi loan, conţi de Zagonara şi Barliano, cu compania Sf. Qheorghes, Francise zis Beccatello, „micul măcelar", pentru cruzime2, Bernardone di Trino, Piemontes, Angelo Lavello, zis Tartaglia, Bertoldo şi Paolo Orsino, Toma di Tiferno, Pergolano, paspare Pazzo din Siena, Antonuccio din Aquila> Guido Torello, Niccoló Guerrerio, Polo din Orvieto, Tinetto şi Zacco-lino Michelotto din Perugia, Nanne Spinelli, Furlano Grande, Florimonte, Mostarda, Foschino Attendolo, Ruffino, Pietro Pelacane - „Jupoaie-Cîne", - Girasio, Pietro Fiasco, Napolione Donnino, Accattabriga -"Cată-ceartă"*.

Îi admite aşa cum sînt, schimbători şi gata de trădare: Polo Orsini ucide pe un alt condottiere înaintea Papei, dă Roma lui Ladislau, apoi revine la vechiul stăpîn4. Violenţi, cînd, cu* mănuşa însîngerată pe uliţă, provoacă la luptă6 ori, aruneînd pălăria în aier, chiamă la o luptă de doi6. Povesteşte liniştit oribilele răsbu-nări ale lor, ca aceia contra lui Michèle Attendolo, care* prins la Parma, e udat noaptea cu apă care înghiaţă, timp de patru luni7. Îi presintă însă şi cavaleri: resti-tuindu-şi reciproc

prisonieriis, poftind la masă pe în-vinşi, ca Henric al Angliei pe alt cîmp de luptă1'.

1 Alberic, prins, e oprit de a domni; î« liberează Giangaleazzo; c. 639. E ajunge conetabil al Siciliei. 1 Ob praecipuam animi ferociam.

* C. 638-9, 641, 645-6, 649, 659, 670, 682, bS7, 707 şi urm.

* C. 649. 6 C. 677,

6 C. 666.

7 C. 644.

8 C. 696.

9 C. 663.

Totuşi scriitorul e un iubitor de pace, ca orice om cuminte din această vreme de anarhie. Shisma, a carii istorie o face, e cea mai mare plagă, şi el nu cruţă pe Urban al VI-lea cel aspru, cu cardinali lui stricaţi, cu politica lui agresivă,faţă de Neapole1. „Seninătatea păcii" e idealul său8.

Şi aici voiu înfăţişa icoana timpului prin biografia însăşi a eroului.

Sforza nu e un om de rînd, ci fiul unui părinte cunoscut şi bogat3, Iacob Attendolo din Cotignola. Are rude bune, cărora, ca lui Michèle şi Foschino Attendolo, lui Sanparente Petracino, li va împărţi oraşe4. Numele de Sforza i-l va da Alberic, supt§jcare începe a servi \

1 C. 646 şi urm. 1 C. 629-30.

3 Clari et locupletes; c. 631.

4 C. 661. 6 C. 631.

6 C. 638. O fată. Lysia;. c. 640. Alta, Antonia. Fiu loan, ç. 543. Fiu Alexandru. Mai tărziu fiii, meniţi a fi clerici, Carol, Gabriel; c. 721-2.

Şi el debutează printr'o ceartă sîngeroasă, în lupta pentru o femeie, între Attendolii îui şi Pasulinii. Ajunge, după ce s'a ascuns doi ani, la acel Alberic, de la care trece la Albert, marchisul de Este, cu cîţiva tovarăşi. După doi ani se întoarce la vechiul şef, aducîndu-i noi tovarăşi (1392). Cînd vine-Ludovic de Anjou, înfiat de îhtăia loană, pentru a muri, răpede, de ciumă la Bisello, Alberic joacă un rol mare, ajungînd conetabil, dar ai lui se împart. La 1400 Sforza lupta pentru Pe-rugini contra lui Qiangaleazzo (1400). Ciuma-i iea pe fratele mai mare, Bartolo, şi pe teribilul Beccaleto. De la Perugia, luată de Milanesi, trece la aceştia. Scăpat de o rudă, care-l ptrăşte că este ghelf, se duce la Florenţa duşmană: un fiu i se naşte la San Miniato. E amestecat în războaiele veneţiene pentru Padova, şi regele Romanilor, Palatinul Ruprecht, coborît în Italia contra lui Qiangaleazzo, îi dă o stemă (Í4Q1)Ü. Continuă a servi contra Milanului, pană la moartea acelui care se visa rege al Italiei. Se amestecă apoi în războiul de patru ani al Florenţei contra Pisei, luată în 1406. Nicolae de Este-l chiamă contra

tiranului din Parma, Otto Terzo, care e ucis de Michelle Attendolo: o ligă întreagă se formase contra usurpatorului (1408).

Cînd regele Ladislau atacă Roma, Sforza e în cealaltă tabără, unde aduce 2.400 de călări, 600 de pe--deştri. Călare el însuşi, pe calul său Cervo, el contribuie la înfrîngerea noului concurent la coroana italiană. Merge apoi cu adversarul lui Ladislau, regele francés al Neapolei, Ludovic de Anjou, la Siena. Papa, care-i datoreşte 17.000 de galbeni, îi dăruieşte satul de naştere, Cotignola, unde reface casele arse (1409).

Dar iată-l lîngă Ladislau, supt zidurile Perugiei, pe care o va apăra1. I se dau şase oraşe şi fiul Francise, de doisprezece ani abia, presintat regelui, devine un *conticello* la Tricarico. Tatăl atacă marca Anconei contra Papei, în anul cînd Ladislau ocupă Roma. Cu acesta, împăcat cu Florenţa, el merge în Umbría şi revine apoi, prin Roma, acasă.

1 C. 655. Florentinii îi asigurară o pensie pe viaţă; c. 642-3. Şi sora Margherita poartă arme; c 668.

2 C. 669, 679.

După moartea, în 1414, a regelui, va servi, revenind la Roma şi amesteeîndu-se în cearta dintre Savelli şi Colonna, de o parte, şi Orsini, de alta, pe noua regină Ioana. La Neapole, e arestat, cu fiul, prin intrigile atotputernicului favorit Pandolfello, dar nu-l lasă nici vasalii, nici, mai ales, rudele, Lorenzo, Michèle, Fos-chiño, Sanparente; e liberat cu zălog. Cum supune Capua răsculată, e răsplătit cu titlul de conetabil. Şi Jacques de la Marche îl închide la Castel delPUovo, casa-i e prădată, oraşele i se ieau, ai lui chiar trec la Braccio, care-i ocupă castelele8. Trebuie să aştepte răscoala contra lui Iacob pentru a redeveni conetabilul cu zestre de oraşe. Lăsînd pe Lorenzo pentru paza regatului, măritîndu-şi fata Lysia cu contele de San-Se-verino, pe Antonia, altă fată, cu fiul contelui de Car-rara, el însuşi merge cu Francise, care va lua pe Polissena Rufo, cu douăzeci de oraşe şi 20.000 de gal: beni zestre l, la Roma, contra lui Braccio şi a lui Picci-nino. Ocupă cetatea şi o dă Papei Martin al V-lea.

La întorsul acasă, noul favorit, Caracciolo, unit cu Francesco Orsini, îi întind curse şi isprăvesc prin a-l ataca. Regina-i împacă, admiţînd, el, conetabilul, pe Caracciolo ca seneşal; un legat pontifical îl face gon-, falonier al Bisericii în Ianuar 1419.

Iarăşi va porni spre Roma contra lui Braccio, dar intrigi noi îl rechiamă acasă, unde Iacob, soţul reginei, e silit a fugi la Tarent pe un vas genoves, apoi, prin Cefalonia, în Franţa, unde moare în haină de călugăr. Se dau apoi lupte la Viterbo cu acelaşi Braccio, pană ce Papa, în interesul liniştii, aduce o împăcare.

Cînd Alfons de Aragon, adoptat, cu voia Papei, de regină, asedia Bonifacio, Sforza rupe legătura aşa de strînsă, de, atîtia ani, cu Ioana, pentru a servi pe al treilea pretendent francés cu numele de Ludovic de Anjou. Pentru acesta iea Aversa, cînd soseşte flota lui. Regina dă zălog Castel Nuovo, Castello delFUovo şi tot malul; flota genovesă a lui Alfons pleacă. Sforza e adus în Neapole de populaţie, numai pentru a fi gonit imediat.

fe. 688-9. I se destinase Giovanella Standarda; c. 684-5. Po-lissene moare otrăvită; c. 702.. 1 Titulo vice-regîs praefectum; c. 708.

După trecerea iernii, Ludovic, care vine la Roma, face pe Francise Sforza vice-rege2. În fata bătrînului răsare însă Braccio, chemat de Alfons. O trevă se încheie numai în 1422. O împăcare generală, visite recipröce, trădări dedesupt. Dar, cînd Alfons ajrestează pe. Caracciolo şi asediază pé regină la Capua, Sforza aleargă în ajutorul „cumetrei" lui. Iea Aversa şi prinde o sută douăzeci de nobili catalani. Dar flota lui Alfons îl sileşte a pleca din Neapole, adăpostind şi pe Ioana cu 5.000 de oameni în Aversa, care arde. Aici, Caracciolo fiind răscumpărat, e înfiat Ludovic. Pe cînd lupta între cei doi „fii" ai miserabilei regine urmează, strămutată şr pană la Marsilia, Sforza e chemat şi de Filippo-Ma-ria,' care dăduse drumul marelui condottiere nou, pe care-l întrebuinţa cu folos încă din 1420, Francesco Carmagnola. Dar un accident îi taie cariera la 1424, fiul Francise rămînînd să ducă în aceste părţi napoletane lupta cu Braccio pană la moartea acestuia. Aici, ca în expunerea unui duel antic de un poet epic, se încheie biografia eroică.

Bonfinio.

Veacul al XV-lea à cunoscut şi Italieni dintre ai Renaşterii cari şi-au căutat la alte Curţi decît cele italiene subiectele, concepute însă totdeauna ca una sau mai multe biografii de eroi, de puternice individualităţi preséntate în lumea,,în societatea lor, ca nişte statui antice.

Printre aceşti desţ.eraţi e şi acel Bonfinio Napole-tanul, care a devenit istoricul lui Matiaş Corvinul şi, prin el, al întregii Ungarii pană în zilele regelui cu fruntea încununată de lauri ca a Césarilor.

1 Prefaţa.

2 C. 24, 463-4.

Autorul, original din Ascoli, a scris un tratat *De virginitate et pudicitate coniugali*, altul despre Arhitectură şi a primit, la asediul de la Neustadt, pentru Matiaş Corvinul, care-i'cere o Istorie a Hunilor1 şi pe Herodian, şi sarcina de. a traduce pe Filostrat2. E deci un om foarte învăţat, care poate cita pe Homer, pe Platon, pe Iamblis, *divas Iamblicus*,

pe Dio Cassius - *Dion Prusëus*, *qui Getica scripsit* -, pe Tit Liviu, „părţile istorice romane”, Vieţile Cesarilör, pe fordanes, pe Procopiu, pe Priscus, pe Liutprand (lîngă care

1 Inepţi et somniculosi Annaliumscriptores; p. 17.

2 Pp. 157, 196. s P. 276.

4 Dar Alba-Iulia de la Gyula; p. 96.

5 P. 4-5, 13, 15, 17-9. Cf. p. 160,250.

6 Se veluti saepius a parentibus acceperat quum adolevisset; p. 371 şi urm.

Metrodorus Scepsius), pe călugărul Roger, despre năvălirea Tătarilor, Analele Veneţiei, pe atîţia „scriitori stupizi şi somniferi de ¡”cronici”1. Laudă, şi el,- pe Biondo, cel cu stilul latin ales, *scriptor de romana Lingua optime méritas2*. Dar nu ignorează tratatul revoluţionarului religios Wyclef, *De rerum* [*universalibus**..Se complace în etimologii, care duc la originile romane: Crişul de la Chrysus, Pannonia de la zeul Pan, Moldova de la „Mollis Davia”, Caşovia de la Cassius, Pojonul déla Pisoni, Vács de la Vacia lîngă Butrintö, Pesta de la Paestum, Severin de la; Sever, Zagabria de la Gaza, Alba de la Albanii Italiei4, Şopron * de la Semproniu; Clujul singur, „scholasticum.oppidum”, are origini scitice5. „Valahii” au o legătură cu familia Valeria şi Hunyadeştii sînt adevăraţi [Corvini, cum îi spunea regele că a aflat de la părinţii săi °. Şi de aceia cunoscutul pasagiu privitor Ja Romîni: f”De şi felurite năvăliri ale barbarilor invadaseră Dacia, provincie a poporului roman, şi regiunea Geţilor, împreună cu Panoniile, n'au putut peri totuşi coloniile şi legiunile romane, care crescuseră de curînd. Strivite între barbari, ele par a fi păstrat limba romană şi aşa se luptă' ca să n'o părăsească, în ruptul capului, încît parcă nu s'ar fi luptat atîta pentru viaţă, cît pentru limbă. Căci cine să nu se mire foarte că, după continuile revărsări ale Sarmaţilor şi Goţilor, apoi ale Hunilor, Vandalilor şi Gepizilor, după raidurile Germanilor şi Longobarzilor (dacă a socotit bine) că s'au păstrat încă la Daci şi

Oeţi, cari se zic astăzi Valahi, pentru excelentul * lor meşteşug de a săgeta, rămăşiţele limbii romane1”.

Acelaşi spirit de iubire pejitru tot ce este antic ^se desface din caracterisarea, în treacăt, a lui- Cola di. Rienzo: „Nicolae, sever şi clement, tribun al libertăţii, al păcii şi al justiţiei şi ilustru liberator al Sacrei Republici Romane2”. La Unguri va căuta tot ce-i apropie dé Italia lui, ca presenta la botezul Sfîntului Ştefan a unui Teodat de la Sân-Severinos, iar, mult mai tărziu, isprăvile lui Pippo dei Scolari, Spano, şpanul de Timişoara, domnul j;de Ozora, în luptă şi cu Veneţienii şi cu Turcii4.

1 Quamquam variae barbarorum eruptiones Daciam, populi romani provinciam, et Getarum regionem, una cum Pannoniis inun-dassent, colonias tarnen legionesque romanas, quae recenter ex-creverant, non poiuisse interire. ínter barbaros obrutae, romanám tandem linguam redoleré, videntur et ne omnino eam deserant, ita reluctantur ut non tantum pro vitae quantum pro linguae În-columitate certasse videantur. Quis enim assiduas Sarmatarum inundationes et Gothorum, item Unnorum, Vandalorum ét Gepi-darum eruptiones, Germanorum excursus et Langobardorum (şi bene supputavit) non vehementer admiretur servata adhuc inter Dacos et Getás romanae linguae vestigia, quos nunc Valachos ab optima sagittandi disciplina dicimus? (p. 374). V. şi originea Saşilor, p. 447. Cf. Multas illic colonias deduxit, în hodiernum usque diem romanam linguam referentes, p. 5. Pentru literele bulgăreşti, p. 15.

2 Nicolaus, Severus et Clemens, libertaos, pacis iustitiaeque tri-, bunus ac Sacrae Romanae]Reipubficae liberator illustris; p. 239.

8, P. 115.

4 Pp. 289, 292.

5 Pp. 431-2.

6 V. şi p. 4.

E un cunoscător de locuri străine, pană la Viena, descrisă cu luxul şi beţiile ei, cu negoţul cel vioiu care i se poartă pe străzi5. Îl interesează produsele terilor, ea mercuriul din Carpaţi, care face din aramă fier în Maramurăş 6.

El pleacă de la concepţia, comună cu mai toţi oa-Thenii generaţiei sale,4 că divinul stăpîneşte lumea, dar că-i trebuie omul cu însuşiri divine, eroul, penfru a se manifesta. „Pretutindeni stăpîneşte unitatea divină prin care există toate lucrurile şi acestea printr'un cerc perpetuu şi reciproc se întorc minunat la însuşi Dumnezeu, de la care şi în care sînt, căci altfel toate în nimic s?ar preface”, pe cînd, aşa, „toate pornesc de la unitatea divină şi, pleçînd de acolo, păstrează o oarecare unitate cu care au fost întipărite, icoană a unităţii dumnezeieşti1”. Ordinea care resulta din această armonie e deci întăia calitate. Ca îngerii cari stăpînesc cerul, aşa sînt prinţii pe pămînt, cari întrec pe oameni cît oamenii înşişi întrec animalele.

1 Ubique divina unitas viget, per quam res quaeque consistunt ac perpetuo quodam mutuoquo circulo ad Deum ipsum, a quo et în quo sunt, mirabiliter rediguntur, alioquin în nihilum cuneta pro-ruerent. Ab unitate divina omnia prodeunt prodeuntiaque uni-tatem quandam ipsis impréssam retinent, divinae unitatis imaginen..

1 Reconditus et occultus animus, mens omnibus abstrusa, cum mira gravitate coniuneta.

3 Eius oratio tarda, gravis et concisa, multum ponderis habens..., nihil insulsum ab eo unquam auditum... Praeter turcicum et grae-cum omnia Europae glossemata calluiţ; p. 476.

Deci eroul principal va fi regele - Matiaş, de şi a doua decadă a acestui imitator al lui Tit-Liviu e dedicată urmaşului acestuia, lui Vladislav. Stăpînul său, care l-a chemat, impunător prin firea lui „ascunsă", „abstrusă", „gravă"2, scotocitoare, e totuşi un om bun, blînd, iertător şi pentru trădare, paşnic cînd nu-l aţîţă *competitorum invidia*. Un adevărat Numa Pom- * piliu; numai Turcilor li-a declarat el războiul. E „un v.orbitor lent, scurt, grav, cif greutate, cunoscînd toate limbile afară de greceşte şi turceşte"8. Mai ales după căsătoria cu Beatricea de Neapoje el se asimilează cu prinţii italieni. Nu mai sînt la Curte vechile moravuri tradiţionale1: masa cu nobilii şi calicii la uşă, pomenile mîncările puţine pe feţe de masă murdare, familiarităţile, ca frecarea degetelor lui Nicolae Ujlaki, făcut vice-rege al Bosniei, beţiile, glumele. Acuma se aduc, din Franţa, din Germania, cîntăreţi, „histrioni", grădinari. Palate se ridică, şi la Alba Regală, poduri ca acel din Semen-dria 2. Toate şi în ciuda Ungurilor lui3.

. 1 Vivendi mores Matthias Beatricis ádventu sane mutavit; pp. 458-9.

1 Pp. 460-1. Pentru grădina zoologică şi leii din Buda, p. 473. 8 Pp. 458-9. La Buda, podul ca „al lui Traianu, p. 293.

4 Genealogie; lupta cu Basarab, apărat la Curte de „Danchus Zolii ac Lypthae comes"; prisonierii bătuţi cu cuie în cap, între alţii preoţii capelei regale, Cumanii cari pier ori sînt prinşi; morţii neîngropaţi; piere şi ruda lui, Lucius Ascularius; lauda regelui şi tributul lui Alexandru de o mie de galbeni, lupta lui Andrei con-, tele contra Tătarilor cari atacă pe Secui, prinderea şi.tăierea lui Atlam, steagurile duse la Vişegrad, unde trei zile se fac rugăciuni: Tătarii fug spre Pont, iar Secuii trec în Muntenia. Expediţia în Italia cu Germani la Verona şi Zara; pp. 232,223-4,236,243, 245.

5 P. 261.

6 P. 264.

În urma lui vin înaintaşii, zugrăviţi cu atenţie, mai ales cei cari, după Arpadieni, sînt din ' Occident. Destul Ludovic-cel-Mare Angevinu14, a cărui moarte e prevestită printr'o cometă, dar şi, pretendentul Carol della Pace,* un Napoletan, prin aceasta interesant pentru omul din Ascoli. Dramatic se înfăţişează uciderea lui, cu discursul la mormînt, cu steagul lui, ale cărui bucăţi au efecte miraculoase, cu excomunicarea ce apasă asupra corpului

însîngerat5. Acelaşi ton se păstrează pentru tulburările următoare: uciderea văduvei lui Ludovic, Elisabeta, prinderea fiicii lui, Maria - şi aici se plînge soarta care atinge pe cei mariü,- chiar şi scena întîlnirii lui Sigismund, soţul Măriei, cu Vodă-Ştefan cel vechili al Moldovei1. Incidente tragice sînt amestecate şi în domnia acestui Sigismund: glasul care se ridică peste doi, tre; ani, cerînd confesiunea, din oasele -lui Losoncz, Voevodul Ardealului mort în lupta cu Turcii, răscoala ţeranilor2. E presintat răpede Austriacul Albert, căruia i se dă caracferisarea fisică: mic şi negru 3.

Va lua un mare loc imaginea lui loan ¿de Hunyadi, tatăl regelui. A cunoscut pe fiul acelui la care loan şi-a început cariera. Comanda la Hali.

„N'a fost om mai de frunte pe vremea noastră în viaţa civilă şi în oaste... Din tată Valah, rudă cu Domnii munteni, din mamă greacă, s'a ridicat prin sîrguinţă şi virtute peste Socotinţa tuturora.” Valahii tatălui sînt coloni romani, cum îi arată limba, iar Corvinii, din „vicus Corvinus”, aparţin marii familii romane. Mama e „de sînge vechiu şi imperial”, după unii din Teo-dosiu4. I se arată serviciile lui loan supt Csáky şi Francise episcopul de Ceanad, care-l tratează ca pe uri fiu şi căruia-i rămîne obligat, apoi la Zagreb, în urmă averea căpătată de la nu ştiu ce călugări balcanici, petre-

, cerea în Italia după Sigismund, deprinderea lui la Curte, în danturi cu *nobilissimae matronae*. Nu uită nici. po-

1 P. 268. Stabilind axioma că prinţii cei buni n'au noroc. el. vorbeşte şi,de Petru al Portugaliei, care, ceva mai tărziu, a ajuns şi în Carpaţii noştri (pp. 281-2).

1 Pp. 286, 288.

3 P. 298.

* Quo praestantorem domi militiaeque virum illa témpora non viderunt... Hic enim valacho patre, matre vero groeca natus, industria et virtute supra omnium opinionem suum genus illustravit... E romanis superfuisse colonis, velut linguae similitudo testatur, sane creduntur... În corvino vico, în corvinam familiam genus retulit. Mater vero, e Graecis edita, e veteri et imperatorio sanguine promanasse credita est. Nonnulli în Theodosii huic genus refeer andent; p. 304.

* vestea cu inelul regelui-împărat Sigismund, lăsat în poala ţărăncuţei romînce pe care ar fi iubit-o. Înseamnă el, care ţine la rege, dar nu la tot poporul lui, ura nobilimii maghiare, cu Gilly în frunte, contra acestui „*regulus* valah”, (le nesuferitl. Ladislau Hunyadi, mort supt toporul călăului, a simţit-o 2.

1 Valachum regulum non esse ferendum. 1 Pp. 359, 361. * Pp. 362, 420.

4 Modicis copiis, magnitudine animi et sapiéntia, necnon excelenţi suorum militum virtute, T*ircarum bellum, vix christianis omnibus tollerabile, praeter omnium opinionem, sine ullis externae gentis auxiliis, diu toleravit, tantamque assiduo bello provincialibüs iac-turam fecit, ut vix superessent qui agros colerent.

5 Res ipsa testabatur nil Draculam dixisse a veritate et salutari consilio alienum; p. 331.

6 Pp. 331, 334-6.

Între contemporanii lui Hunyadi - şi regele loan de Cipru; se pomeneşte şi Ioana d'Arc 3 - nu se uită Vlad Dracul, Domnul Terii-Romaneşti. „De şi cu puţine trupe, dar cu sufletul lui mare şi cu înţelepciunea, precum şi prin aleasa vitejie a ostaşilor săi, a suportat mult timp războiul turcesc, pe care abia-l puteau sprijini toţi creştinii, şi aceasta fără vre-un ajutor din afară, şi aşa pră-pădenie a făcut prin necontenitele lupte oamenilor din ţara sa, de abia rămăseseră cari să caute de ogoare”4. Cînd Hunyadi a pornit asupra Sultanului cu aşa de puţini ostaşi, de avea Sultanul mai mulţi cînd mergea la vînat, Dracul a fost învinuit că a trădat causa creştinilor, dar „lucrurile înseşi au dovedit că Dracul n'a zis nimic care să fie străin de adevăr şi de sfatul cel bunB”. El a dat în expediţie 4.000 de s oameni cu fiul său şi doi călăuzi tineri, dar şi doi cai iuţi de fugă. E adevărat că la întors Hunyadi a fost reţinut „fără multă cinste”, dar la plecare i s'au făcut daruri. În schimb, regentul Ungariei îl ucide şi orbeşte pe fiul cel mai mic al lui6.

În schimb. Ţepeş, a cărui soţie e ruda lui Matiaş, e descris ca un cumplit tiran, care Bate cuie în capete, ucide pe calici, jupoaie picioarele şi le presară cu sare sau le dă caprelor să le lingă, care ucide pe negustorul florentin, etc.^ Bonfinio adauge că, după enigmatica lui ucidere în 1476, i s'a trimes Sultanului teribilul cap ameninţător1.

Ştefan cel Mare e scăzut cît trebuie pentru a nu umili pe Matiaş, odată duşmanul eroului fnoldovean. Totuşi el e calificat de „harnic şi aprig la războiu”, „iar în noaptea aceia (de la Baia), (Ungurii) s'au luptat mai mult pentru viaţă decît pentru demnitate2”. E discret, dar de ajuns.

1 Pp. 384-5. Se pomeneşte şi de executarea, din ordinul lui Matiaş, a unui „Michael Transalpinus, nobili Vaivodarum genere natus”; p. 397.

1 Ea noete pro vita potius quam dignitate pugnatum; p. 397-V. şi p. 396. E vorba şl de episcopul catolic de la Baia, p. 396. Pe scurt lupta din 1475, p. 421. La prada turcească din 1476 se socot 40.000 de robi; p. 425. Centru Cîmpul Pînii şi participarea,Romlnilor, p. 445. Turcii lui Baiezid în Moldova, 1492; p. 513. More de la Severin aduce două cară de Turci morţi; p. 511. Pentru vînzare de orz la Turci, p. 476. Pentru Bartolomeiu Drágffy,

pp. 526-530. - El ştie şi de numele *Munteniei*: Istro propior Montanina nunc dicitur; p. 4. Montana Valachia; p. 19. E curios cum şi Ştefan Báthory apare ca „Dacorum tran-salpiporum duxtt; p. 4. Strigătul *hay*, *hay*, p. 473.

3 Pp. 464, 469.

4 Pp. 523-4.

Între curtenii lui Matiaş, acel care se învredniceşte de mai multe laude e episcopul de Oradea, loan, un umanist8. Un loc de cinste se face lui Bartolomen! Drágffy, coborîtorul Voevozilor maramureşeni, împăciuitorul lui Ştefan al Moldovei cu loan Albert al Poloniei. E înfăţişat ca om de partid în lupta cu Ladislas de Losoncz, ca aprig urmăritor al hoţilor, pe cari-i spînzură, îi trage în ţeapă, îi arde4. Tot aşa „chinezului", cneazului romîn din Banat, Pavel, care luptă contra Turcilor pană la moarte, cînd îi urmează în această sarcină uñ Iosif, crescut de dînsu11.

1 P. 524.

2 Cuneta mandata cum summa laude ac munificentia peragentem, item maximi calidissimique ingenii virum et ad maxima quaeque negotia natum, praeterea scythica lingua nimis eloquentem. Multos în Ungaria annos ius dixerat.

Un alt Drágffy, Toma, merge la Papa Sixt. Era un 'profesor de drept, mulţi ani de zile, în Ungaria. Bonfinio, care l¿a cunoscut, îl arată ca „un om de un foarte mare şi subtil spirit şi născut pentru situaţiile cele mai mari, iar, în afară de aceasta, foarte elocvent în ungureşte". A îndeplinit foarte bine, adaugă el, misiunea" cu care fusese însărcinat2. Un nume de ^adaus la acelea, multe, pe care le-am dat faptelor de glorie şi înţelepciune ale vechii Ungarii.

Jurnalul lui Barrillon.

Franţa are o literatură a Renaşterii în secolul al XIV-lea supt sceptrul pacific al lui Carol al V-lea, iubitorul de cărţi cu miniaturi şi de clădiri artistice. Pentru al XV-lea ea n'o are în limba latină a noului stil. E ca o întoarcere de ev mediu, cu viaţa singuratecă a lui Carol al VH-lea şi Ludovic al XI-lea, cu visurile de Ierusalim şi de cruciate ale lui xCarol al VIH-lea şi Ludovic al XH-lea, cu debuturile strălucitoare ale tînărului senior italian Francise I-iu, fiul Luisei de Sa-voia. Evul mediu aduce însă cu „el vechea-i francesa naivă. Atîta numai că acuma la basa povestirilor în aceiaşi formă -simplă şi graţioasă stau două lucruri care pot fi privite ca nouă: documentul de Stat şi argumentaţia juridică.

Un foarte modest exemplu de acest fel *cancelaresc*, birocratic de a scrie istoria îl presintă Jean Barrillon, secretarul cancelariului Duprat, în primii ani ai Domniei lui Francise1.

1 Journal de Jean Barrillon, *secrétaire du chancelier Duprat*, *1515-1521*, publié... par Pierre de Vaissière, 2 vol., 1897, în colecţia „Societăţii pentru istoria Franciei”.

Autorul e un Auvergnat din Issoire, ca şi Duprat, pe care-l serveşte, ca şi diplomatul, cunoscut prin misiunea la Soliman-cel-Măreţ, La Forest, fost notar şi secretat” al regelui1. Căsătorit cu o Duprat, el trăieşte pană pe la 1550.

A vorbi| numai de el ar fi puţin lucru; 'interesante pot fi părerile *birourilor*, ale întregii clase căreia-i a-parţine.

1 I, VI, note 1, VIII.

2 Un corps misticque dont le roy est le chef... Le bien du royaume est le sien; p. 283.

3 V. *Cérémonial françois*:.. *recueilly par Théodore Godefroy*, *conseiller du roy en ses conseils et mis en lumière par Denys Godefroy*, *avocat au Parlement et historiographe du roy*, Paris 1649.

4 Entrée à Paris, qui fut fort triumphante, autant ou plus que nulles autres de ses prédécesseurs; I, p. 32.

6 I, p. 66; II, p. 78:

6 Arcs triumphans à la mode d'Italye, avec force de dicts à la louange d'icelluy seigneur; I, p. 166.

7 1, p. 23.

Evul mediu [stăpîneşte şi pe aceşti oameni în mai.mult decît un domeniu. Regatul Franciei, zice cance-lariul, vorbind către oraşe, e „un corp mistic al cărui cap este regele”, aşa încît „binele regatului e şi binele său”2. Regalitatea e întovărăşită de vechile pompe3, întrarea în Paris a lui Francise e „foarte triumfătoare, atîta şi mai mult ca oricare altele ale înaintaşilor”4. *Triumfale* sînt toate evenimentele mai însemnate fo călătorie a ducesei de Savoia, botezul delfinului Francise, care nu va trăi5. La Bologna, regele trece, în 1515, supt „arcuri de triumf după obiceiul Italiei, cu multe sentenţe pentru lauda acelui senior”6. Vechile *tournois* nu sînt părăsite: unul se face a treia zi după întrarea lui Francise în Paris7. În 1520, la Cognac sînt „mai multe triumfuri şi lupte, făcute de nobili îmbrăcaţi în costum de cavaleri rătăcitori de pe vremea regelui

Arthur şi a Mesei Rotunde1”. La vestita adunare, zisă *du Drap d'or*, cu invidiosul rege engles, un „ tournoi” ţine zece, douăsprezece zile2. Regele se luptă ca un copil la tradiţionalul joc pentru a se alege „le roy de la febve” şi e aşa de greu rănit, în 1521, de un cărbune aprins, de era să moară3.

y Plusieurs triumphes..., combats..., f^ictz par des gentilzhom-mes habillez, în la forme des chevaliers errans du temps du roy Arthur et de la Table Ronde I, pp. 162-3.

' Signes d'amour et de, privaulté l'un à l'aultre, s'entrepellans frères; 11, Dp. 171-2. Şi această „frăţie*4 ca şi cea, viitoare, cu Carol Quintul, e sentimentalitate medievală. Francesii sînt socotiţi, de Galeazzo Visconti, ca rsuperbes, luxurieulx et avaricieulx".

1 II, p. 179. Cf. *Voyage et conqueste du duché de Milanen 1515*, *par François l-er*, *rédigé en vers et en prose par Pas-quier le Moyne*, *dict le Moyne sans froc*, *portier ordinaire du Roy*, Paris 1520.

8 11 se mist à genoulx et adora la vraye Croix, remercyant Dieu de la belle victoire qu'îl luy avoit plu luy donner; I, p. 125. Confesser que Dieu seul avoit donné la victoire et non la force de l'armée et qu'on ne s'enorgueillisse poinct; I, pp. 127-8.

4 Lors l'un de ses advanturiers, voyant son prince à terre, vint à luy et ayda à le remonster, et après s'enfuyt avecques les aultres; I, p. 109.

Şi în alte privinţi întîlnim nota medievală. Ca şi Henric cel vechiu al Angliei, Francise atribuie victoriile lui Dumnezeu şi îngenunche înaintea lui. Astfel după biruinţa de la Marignan, de fapt Mellegnano, „el se puse în genunchi şi se închină adevăratei cruci, mulţămind lui Dumnezeu pentru frumoasa victorie ce binevoise a-i da". Şi tot aşa a spus predica: „Dumnezeu singur dase victoria, şi nu puterea armatei, şi să nu tragă mîndrie nimeni"4. În timpul bătăliei, regele a urmărit pe nişte-"aventurieri francesi" cari prădau şi, cum ei fugiau, cade de pe cal. Atunci „unul din aventurieri, văzînd pe Domnul său căzut, se apropie de dînsul şi-l ajută să se suie înapoi, iar după aceia fugi împreună cu ceilalţi". Francise a regretat că nu l-au putut găsi pentru răsplată5.

Autorul Jurnalului crede că regele á lecuit de scrofule pe un „episcop din Polonia"1. El presintă pe mareşalul Trivulzio, desaprobat de rege pentru că se făcuse «bourgeois de Suisse" în vederea^ aşezării nepotului la Vigevano, care", „fiind om de inimă", moare 'de durere2. Se înfierează acei gentilomi „de putină inimă" cari, la Marignano, văzînd că Sviterii cearcă a doua zi un nou atac, se prefăcură răniţi unii, ceilalţi şi fără aceasta fugiră de frică8.

1 I, p. 174.

1 Dont luy, qui estoit homme de coeur, peu après décçdda en la cité de Chartres;! p. 111.

8 Plusieurs gentilzhommes, ayant pauvre courage, quant virent que les Suisses au matin recommanceoient la bataille, depaour et crainte

fuirent vers Marignan, les aucuns faignans estre bles-* sez, les aultres non; I, pp. 122-3.

* Ung grand cayeu plein de doléance et plainctes des griefz qu'ilz disoient leur estre faicts en leurs villes... Préférant leur proffict «particulier au bien universel de la chose publicque... Depuis n'en fut parlé; 1, op. 303-4.

5 Y eut aucuns, prescheurs qui disrent à leurs sermons des parolles mal sonnantes du roy et de Monsieur le chanceliier; I, pp. 81-2.

Aşezămintele cele vechi sînt toate în fiinţă. Ca şi pe timpul Războiului de o sută de ani, se adună, la 1519, oraşele, aducînd plîngerile lor: „un mare caiet plin cu tînguiri şi plîngeri ale pagubelor ce ziceau că li s'au făcut în oraşele lor”; dar, e drept, unii n'au răspuns la chemare, „preferind cîştigul lor particular binelui general al lucrului public”. Sînt trimeşi acasă pentru a se mai gîndi, rămîind să se întrebe încă şi alţii. Deci s'au dus „destul de multămiti” şi „pe urmă n'a mai fost vorbă4”. Ca şi atunci Universitatea joacă un rol; ea protestă contra concordatului, apelează la viitorul Conciliu, în Parlament. *”Au fost unii predicatori cari spuseră în cuvîntările lor vorbe rău-sunătoare cu privire la regele şi la dumnealui cancelariul”5. S'au ţinut conventicule cu advocaţi. Afişele apelului s;au lipit la răspîntii. Dar ele sînt smulse, tipografii opriţi de a le mai lucra. Adunările Facultăţilor chiar, pentru orice chestie politică, sînt oprite. Concordatul e publicat. Patru parlamentari, cari fugiseră, sînt prinşi, cercetaţi şi apoi liberaţi pe cauţie. Şi cancelariul vorbi Universităţii, astfel, amintind măsurile luate contra ¡ei supt Carol al VI-lea şi restrîngerea de privilegii din 1498: „Starea şi chemarea voastră este să trăiţi în linişte”, după „bunele şi lăudabilele obiceiuri ale celor vechi”, fără „procese nici certe”. De aceia „va trebui să nu vă îngrijiţi, nici amestecaţi de£ loc în afacerile publice, ci numai în ale voastre private şi care privesc studiile voastre”. Să nu fie şcolarii „bigneuz et discolles”, ca unii cari, „din causa tinereţei, uşurătăţii şi neputinţii de înţelegere, nu pot privi şi deosebi binele din rău şi cer numai lucruri nouă”\

1 Vostre estât et voccation est de vivre en repoz... Bonnes et louables coustumes de voz anciens... Sera besôing que ne preniez coucy et ne vous entre mectiez aucunement des affaires pu-blicques, ains seullement de voz affaires privez et qui concernent vostre estude... Pour leur jeunesse, legiéreté et incapacité d'entendement ne considèrent et discernent le bien du mal, et ñe demandent que nouvelletez.

1 I, pp. 258, 273-4. Cf. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, I, pp. 12-3, 16-8.

s II, p. 265. În *f*

4 II, p. 237.

Ideia cruciatei e încă foarte vie. Se urmăresc ştirile din Răsăritul musulman, reproducîndu-se scrisoarea Sultanului biruitor în Siria2. Se pomeneşte de ajutorul pe care, după pierderea Belgradului către Turci, l-a cerut regele Ungariei8. Se impută, în acelaşi an, de Francesii lui Carol Quintul de ce-i atacă pe dînşii, şi nu pe Mauri şi pe Turci4. Cardinalul de S. Maria în Porticu vine în Franţa pentru a îndemna la războiul sfînt, pe cînd alţii, stăruind pentru o trevă de cinci ani, merg la regii Spaniei şi Angliei l. Sviţerii, se spune după Ma-rignano, „au cerut pace şi sînt gata a face un mare serviciu creştinătăţii contra Turcilor2". Cînd se pune canditatura lui Francise la Imperiu, se spune Papei că el vrea pacea cu Turcii - şi cancelariul, scriind episcopului de Brandenburg, arată că de aceia, date fiind progresele în Egipt ale Sultanului, e indispensabilă alegerea lui 3. Aiurea, în această corespondenţă pentru alegerea imperială: „Dacă împăraţii cari au stătut de optzeci de ani încoace ar fi fost cum trebuia, Grecia n'ar fi căzut în mînile Turcilor, prinţii creştini n'ar fi în captivitate şi multe suflete sărace pe cale de osîndă"4.

1 II, p. 86.

2 Sy après demandereont avoir paix avec vous et seront pour faire un gros service à la chrestienté contre les Turcs; I, p. 135.

» 11, p. 127. Cf. *ibid.*, p. 122.

4 Şi les empereurs qui ont esté depuis 80 ans en çà eussent esté telz que doivent estre, la Grèce ne fust tombée entre les mains des Turcs, les princes chrestiensf en captivité et plusieurs \ pouvres âmes en voye de dampnation; p. XXXIII. Mal tărziu se ridică, în Francia, plîngerea că Sultanul a dat trimesului Spa-r niei „Vl-m séraphes d'or valant XXX sous la pièce et une robe magnifique de drap d'or"; p. XXXIV.

5 Ceulx qui sont instigateurs de commencer une guerre, s'îl n'y

Cu tot acest avînt către expediţiile răscumpărătoare contra paginilor, cu toată rivalitatea sîngeroasă dintre Casa de Francia şi cea de Burgundia, aşezată acum şi în Spania, şi în Italia şi în Imperiu, dorinţa de pace, în numele săracilor, pe care am constatat-o la unii cronicari, de amîndouă partidele, din secolul al XV-lea, se păstrează, puternică. „Acei cari îndeamnă să se înceapă un războiu", spune Barrillon, „dacă nu este o causă dreaptă şi cuminte de a o face, sînt foarte răi oameni, căci atîtea rele pleacă de acolo de nu-ţi vine să creziEl critică intrigile mamei lui Francise pe lîngă

Electorul Palatin pentru alegerea la Imperiu. În aceasta stă „începutul a mari războaie şi sfâşieri pe care le-am avut de-atunci". Chiar şi expediţia din Italia pentru moştenirea în Milan a Valentinei Visconti e

pentru dînsul subiect de critică, oricît ar fi ea de discretă. „Călătoria aceasta în Italia o avea regele grozav la inimă... Cu toate că mulţi i-au dat sfatul să nu meargă în persoană, totuşi el a rămas hotărît în părerea sa!”, şi, astfel, „cu moaştele de la S. Denis”, ca un adevărat urmaş al Sfîntului Ludovic, a plecat acolo.

Totuşi pe aceşti semi-medievali, ca şi, de altfel, predecesori atît de depărtaţi ca biografa lui Carol al V-lea, lecturile-i arată şi oameni ai vremii noi. Cance-lariul, desfăşurînd, în memoriul despre Concordat, o vastă erudiţie bisericească, se îndreaptă şi la cartea din secolul al XIV-lea *De republica* a lui Francise patriciul din Siena2. O deosebită tragere de inimă o arată elşi aceasta e un fenomen nou - pentru istorie: nu pentru înşirarea anecdotică a faptelor, nu pentru scopuri morale, ca pană atunci, ci în toată înlănţuirea lor pentru a servi unui proces politic, înăuntru şi în afară, în memoriul citat al cancelariului către episcopul de Brandenburg se presintă toată istoria Imperiului, cu o bună explicare a politicei lui Carol-cel-Mare:!. Cînd Universitatea vrea să laude pe Francise, înfăţişîndu-i legitimitatea, frumuseta, „de eşti una din cele mai frua cause juste et raisonnable de ce faire, sont bien meschans, car tant de maux en proced'lent que c'est chose incredibie; II, p. 178.

– 1 Commencement des grandes guerres et divisions que on a depuis eues, et fut Tonino et racine d'icelles... Son voiage d'Y-talie, qu'îl avoit merveilleusement à coeur... Combien que plusieurs le dissuadassent d'y aller en personne, toutefois demoura ferme eu soji oppinion; 1, pp. 61, 62, 65. 2 I, p. 63.% s II, p. 130 şi urm.

1 Grand beaulté coroorelle, auquel nature n'a laissé aulcung deffault, tellement qu'estes ung des plus beaulx personnages et des mieulx formez qui soyent non seullement en vostre Court, mais en tout le royaume de France, qui sont toutes grâces de Dieu; 1, p. 43.

1 L'empire, qui estait aux Grecs, fut translaté à luy et fut faict empereur et alla oultre-mer visiter le Sainct Sépulchre, apporta plusieurs saínetes reliques; I, 44.

s Par quoy, non sans cause,, vostre fille, l'Université de Paris, s'est estonnée; *ibid*.

moaşe persoane şi mai bine făcute, nu numai la Curte, ci în tot regatul Franciei” \ folosul pentru liniştea terii, „floarea” celor douăzeci de ani, nu se aduc înainte, în ceia ce numeşte rectorul un „maigre et inculte la-nyage”, caşuri din antichitate, ci trece înaintea noastră istoria întreagă a Franciei. Iată-i deci, toţi, mai ales cei cari, fiind primii cu numele lor, au fost norocoşi, cum trebuie să fie şi Francise: Faramond, „care a făcut legea salică”, Meroveu, gonitorul Hunilor, Clovis, Dagobert, care face S. Denis,

Carol Martel, Pepin, Carol-cel-Mare, cel ce iea împărăţia de la Greci, cari o avu-seră pană atunci - şi, ciudată admitere a legendei trecute prin cîntecele populare ale vechiului ev-mediu, „a mers peste Mare să cerceteze Sfîntul Mormînt şi a adus multe sfinte moaşte”2. Apoi Ludovic Piosul, Robert, care cîntă imnurile în biserică, Filip, supt care se iea Ierusalimul de Godefroy de Bouillon, „cu ajutorul zisului rege Filip”, Ioan-cel-Bun. Şi, în faţa celui care a început, fericită prezicere!, la l-iu Ianuar, prima lună din an, într'o Luni, în Paris, primul oraş al regatului, tre-cînd primul „podiul de la Notre Dame”, „de care lucru fiica Voastră, Universitatea din Paris, cu dreptate s7a uimit:;”, şi era vrednic astfel să apere Guyenna şi să înfrunte Anglia, se înşiră regii fără noroc cari au început cu tulburări şi între ele au şi trăit: Eduard al II-lea din Anglia - Eduard din „ Windsor” -, Henric al IV-lea

– ”Henry Lencastre” *. Se pomeneşte aiurea înfrîngerea lui Filip-cel-Frumos în Flandra şi chiar campania lui Ludovic al XMea contra Sviţerilor, isprăvile lui Carol cel Cutezător 2.

1 E lăudat dreptul, cumintele Francise că Va schimbat pecetea Cancelariei „aux armes de France et d'Angleterre”; *ibid*., p. 48.

2 Ibid., p. 133.

8 Ludovic de Orléans, Fiiip de Angouléme, Carol de Angoulême, tatăl regelui.

4 Avecques dame Claude de France, sa compagne, fille aynée dudict feu roy Loys douziesme; *ibid*. p. 1. Fusese vorba de căsătoria ei cu Carol Quintul, dar Ludovic se opusese, prin act secret, la 1500.

5 I, pp. 34-5, 77. Cf. pentru Concordat, *ibid*., pp. 173 şi urm., 196-7, 246-7 306 şi urm.

Après sa mort on parla de luy en diverses sortes. Dieu ait son âme 1 De son vivant îl consentit à une guerre qui despuis a porté grand dommage à la chrestienté; II, p. 333.

Aceşti oameni sînt însă înainte de toate, după noua modă, după îndreptarea cea mai recentă a spiritelor, nişte critici, nişte politici, cari cercetează orice pe basa dreptului şi ţin sama oricînd de folosul real, practic, care poate să iasă. Nu fără scop spune Barrillon, chiar la început,4 că Francise, care venia la tron printr'o linie laterală a Casei de Valois3, a urmat la tron „*împreună* cu doamna Claudia de Francia, soţia sa, fiica mai mare a zisului rege, răposatul Ludovic al doisprezecelea” *. Papa Leon al X-lea e judecat în legătură cu Pragmatica Sancţiune de la Bourges (1438), pe care el a condamnat-o în Sinodul de la Laterano, regele apărînd-o încă, şi cu Concordatul, ale cărui urmări rele în numiri şi „procese de beneficii elective” le constată şi scriitoru15. Lăsînd în sama lui Dumnezeu judecata

faptelor acestui Papă judecat în multe feluri după moarte, Barrillon nu poate uita că „s'a învoit la un război care pe urmă a adus mare pagubă creştinătăţii6”.

Imperiul e considerat numai supt raportul candidaturii neizbutite a lui Francise, care la 1518 ar fl împiedecat prin ambasadorul său abdicarea lui Maximilian în folosul lui Carol. După ce, prin Fuggeri1, se află moartea bătrînului cavaler artistic şi fără noroc, începe expunerea străduinţelor, menite a rămînea zadarnice, pe lîngă Papă şi Electori, pe lîngă regele Poloniei ca tutor al celui din Boemia, pe lîngă Veneţieni, pe lîngă acel „mauvais François” care e arhiepiscopul de Colonia. Cînd Carol spune că Francise ar trata şi pe Germani ca şi pe Francesi, cu „subjections” şi dări după plac - *les tailler à son plaisir*, - Francise obiectează că, din contra, se va solidarisa, va face *bande commune* cu noii săi supuşi, ajutat fiind de vechile moravuri comune de pe vremea Sicambrilor. Se simte iarăşi critica atunci cînd povestitorul menţionează mijloacele pentru a căpăta banii cu cari să se cumpere vechea Coroană venerabilă: noi *tailles*, nouă împrumuturi generale şi particulare, şi pe oraşe, înstrăinări de domenii, luarea veselei de aur de la Chinon.

Regele Angliei e un pizmuitor al izbînzilor francese. Aflînd de victoria de la Marignano, el simulează bucurie, dar „atitudinea lui arăta că nu e aşa, şi-i erau ochii roşii ca şi cum i-ar fi venit a plîhge 2”; de alminterea nu uită să observe că totuşi avangarda francesa fusese bătută.

1 Ibid., pp. 59, 88, 110-1,116-8, 120-24,125 şi nota 1, 128.142. 1 Touteffois sa contenance demonstroit le contraire et avoit les yeux comme, s'îl eust eu volunté de plourer; p. I, 126. *8 Ibid*., pp. 35-6.

Sviţerii, *les seigneurs des Ligues*, cari-şi fac „bour-geois”, nu numai pe Trivulzio, pedepsit pentru aceasta, dar şi prinţi, ca ducele de Savoia3, sînt presintaţi în unele cercuri francese, care au să se plîngă de mercantilismul lor militar, ca „o naţie mică şi rea, ridicată în atîta părere de sine încît socotia pe orice prinţi ca un fel de supuşi ai lor”1.

1 Petite et mescante nation, qui estoit jà eslevée en sy grande présumption de vouloir tenir chascun prince en sa subjection; *ibid*., p. 129.

2 Plaider une matière par les advocatz italiens, qu'îl faisoit bon ouyr; *ibid*., p. 177, an. 1516.

8 Par concorde les petites choses croissent et par discorde les grandes s'anéantissent.

1 Damnée sédition qui fut entre Marius et Sylla; les cytoiens romains ont esté partiaulx... L'infame table de proscription..., guerres civiles et intestinnes.

6 Les Romains qui ont esté estimezjsur toutes nations du monde-Les Carthagyniens, qui ont régné longuement en prospérité; I, p. 181.

E - şi de aici vine şi cariera acestui sărac Auvergnat, devenit urechea Cancelariului, care e sfătuitorul regelui, - o vreme de advocaţi, cari se sprijină pe vechea dialectică romană. Francise însuşi a primit în Italia o pledoarie a „advocaţilor italieni, cari erau buni de ascultat”2. Cancelariul, vorbind Universităţii la 1515, se cufundă în lucrurile romane pentru a dovedi adevărul sentinţei latine despre folosul concordiei8 şi că trebuie, în folosul „lucrului public”, să se părăsească orice cupiditate şi „profit particular”: el vorbeşte deci de „blăstămata sediţiune care a fost între Mariu şi Sulla, cetăţenii romani devenind oameni de partid” şi ajun-gîndu-se la „infama tablă de proscripţie” şi la „războaiele civile şi lăuntrice4. Milanesilor li răspunde Cancelariul la 1516 pomenindu-li solemn, ca unor oameni înţelegători în această materie, despre „Romani/cari au fost preţuiţi mai presus de toate naţiile lumii”, despre Marcus Attilius Regulus „şi mulţi alţii”, despre „Cartaginesi, cari au dăinuit multă vreme cu prosperitate”5. Şi, cînd e vorba de a se smulge Statelor normande 2.900.000 de franci, el le trimete la Ianus, pus lîngă Isus, la Pom-peiu, la Salustiu, la Hanibal şi la Scipione1.

Temeiul noii politice nu mai stă în vitejie, care, prin obişnuinţă, nu lipseşte totuşi, ci în negocieri de acestea, ca pe vremea lui „Marcus Attilius Regulus şi mulţi alţii”. E mare lucru şi vrednic de laudă a ajunge la „capitulele” unei „bune confederaţii”, *capituler une bonne confédération1*, la o „alianţă şi confederaţie”, la un „tratat de alianţă”, la „vre-un tratat secret” - „quel-que secret *traictié**”. De aceia se tot poartă ambasadorii, cari, adesea ca ai lui Maximilian cîndva, se fac a propune „alianţă”, dar e numai o „înşelare”, fiind trimeşi numai pentru a scotoci afacerile „adversarului”, în care cas i se dau vorbe goale, ceia ce, după italieneşte, după „veneţieneşte”, se zice: *belles parolles4#* Francise e lăudat totuşi că, în ciuda unor asemenea riscuri, inevitabile, „şi-a dat toată îngrijirea pentrn a prevedea afacerile regatului, ascultînd pe ambasadorii cari veniau spre el şi trimeţînd alţii la prinţii creştini pentru a li avea alianţa”5.

1 ibid., p. 316 şi urm., an. 1517.

2 Ibid., p. 33. » *Ibid.*

4 Ung ambassadeur... affin de faire quelque alliance avec le roy.. Faintise de la part dudict empereur... Il n'envoyoit icelluy ambassadeur que pour entendre les affaires du roy; *ibid.*, p. 37. Cf. şi pp. 37-8.

5 Meist ledict seigneur toute sa cure à pourveoir aux affaires du royaume, à ouyr les ambassadeurs qui venoient devers luy et à en envoyer devers les princes chrestiens pour avoir alliance.

Din aceste încercări, minciuni, descoperiri se desface o morală nouă pe care greşit o punem de obiceiu într'o Italie de care va fi vorba îndată. Pe vremea lui Francise I-iu bunul cavaler, se putea scrie ce urmează: „Dacă am avea a face cu oameni virtuoşi, sau avînd o umbră de virtuţi, mijlocul dumitale, dacă, iarăşi, n'ar fi niciun pericol în practică, ar fi foarte bun, dar, pe vremea care este acum, cine vrea să aibă, fie Papalitate, fie Imperiu sau orice alt lucru, trebuie să ajungă la el prin mijloace de daruri şi de silă, şi cei cu cari ai de lucru nu-şi fac gura mică la cerut1".

1 Şi nous avions à besongner à gens vertueux ou aians l'ombre de vertus, vostre expédient, şi de la 4praticquer n'y avoit autre dangier, seroit très honneste. Mais, au temps que cort de présent, qui en veult avoir, soit papaulté ou Empire ou toute autre choses, îl y fault venir par les moiens de don et force et ceulx ausquelz on a à besongner ne font la petite bouche de demander; II, p. XXXVI.

' I, p. 310, an. 1517.

3 Ladicte Marie d'Angleterre, appellée Madame la Princesse"; II, p. 87.

4 Ledict mariage seroit très sortable actendu l'aage. 6 II, pp. 87, 90-2, 96-8, 113-5, 122.

Planurile de căsătorie joacă un rol mare în aceste „tratate" necontenit călcate şi în aceste „alianţe" şi „confederaţii" necontenit desfăcute. N'a fost prinţ şi princesa, care, de atîtea ori, fără ştirea lor, să nu fie făgăduiţi, mergîndu-se pană la încheiarea convenţiilor celor mai amănunţite, care în cîteva luni erau socotite ca neavînd nici-o valoare. Renée, sora Claudiei de Franţa, a fost astfel promisă marchisului de Brandenburg, pe care nu l-a luat niciodată2. Cardinalul de York voind ca fiul ce s'ar naşte lui Francise să iea pe fiica lui Henric al VIH-lea, „zisa Maria de Anglia, care se chiamă doamna princesa*", se ajunge şi la încheierea tratatului, „zisa căsătorie fiind potrivită din causa vrîstei"4, şi, cînd se naşte doritul fiu, el e botezat Henric de regele Angliei5: se ştie că biata Maria Tudor a luat pe fiul lui Carol Quintul. Dacă i se va naşte lui Francise o fată, ea trebuie să fie, după o învoială din 1526, a micului rege scoţian, în vrîstă de patru pană la cinci ani1, care va lua însă pe Maria de Lorena. Carol Quin-tul însuşi a fost logodit astfel cu fiicele lui Francise, Louisa şi Charlotta2, şi el, care dase pe sora sa Maria lui Ludovic de Ungaria, în vederea votului acestuia la Imperiu, promisese pe Germaine de Foix marchisului de Brandenburg-Kulmbach8.

Diplomaţii, peţitori sau ba, c^ri vin cu scrisori şi instrucţii, au la îndemînă totdeauna un stoc de acte doveditoare. Se caută în „archifs”, la Camera Conturilor din provincie chiar, ca la Aix4, se procură cîte un *abbrégé de droict*, ca al lui Maynier, preşedintele Parlamentului din Toulouse, care poartă marele nume al lui Accursius\ Se pregătesc discursuri, pe care de obiceiu le fac subalternii, şi aceştia sînt acolo ca să le resume, dîndu-le, pe scurt ori pe larg, în stilul lor propriu, adecă, pentru a întrebuinţa însăşi expresia lui Barrillon, „după fantasia lor”G.

Peste toată această frămîntare, adesea indescifrabilă şi de la o vreme pentru istoric obositoare, dacă nu caută subtilităţi de cugetare şi curiosităţi de sentiment, se întrevede, tot mai limpede, tendinţa de reforme, tinzînd la crearea Statului modern care nu există încă nicăiri, măcar în liniile lui generale.

Am atins acea adunare din 1517, a Statelor Generale, care s'a mîntuit cu o simplă trimetere acasă. Regele a chemat cîte doi represihtanţi ai fiecărui oraş pentru că „vrea să-şi îmbogăţească regatul” - nouă

1 I, p. 206. 1 II, p. 141.

3 *Ibid*., p. 143.

4 Chambre des comptes de Provence, que Ton appelle Archifs d'Aiz.

5 I, p. 195, an. 1516.

6 Couché selon ma fantasye... Ces parolles que j'ay cy couchées par escript selon ma fantaisie; 1, pp. 81, 117, 128.

concepţie a puterii politice sprijinite pe prosperitatea economică1. Pentru aceasta se ieau o sumă de măsuri de înfrînare. Revăzîndu-se vechile ordonanţe, se casează o parte din „jandarmerie”, din armată, se taie unele cheltuieli ale Casei regale, unele pensii ale prinţilor şi altora, lefi de-ale ofiţerilor, se „îndreaptă moneda, se unifică [măsurile, se stabilesc preţuri fixe, se impun regule ospătăriilor, se opreşte trimeterea de bani la Roma pentru bule. Se interzice luxul în haine şi case, chiar aducerea prea multelor *specii*, *ápices*, pe care [*e* procura regele Portugaliei, de cînd avea „navigaţia la Calicut”, în India. De ce nu s'ar căuta cu vremea ca şi Francesii să meargă acolo, păstrîndu-se astfel profitul în ţară2?

1 Ledict seigneur voulloit enrichir son royaume; I, p. 275. V. „le cayer qu'îl a faict faire pour enrichir son royaume”; *ibid*., p. 283.

2 Par expérienee et mesmement depuis que le roy de Portugal a fait le voyage de Calicut... L'espicerie tend plus à volupté que à nécessité, et, sy a plus, car les marchans se pourront ades-trer, par succession de temps, de faire le voiage de Calicut, et demourera le proffict en ce

royaume, que le roy de Portugal et ses facteurs y prennent moyennant la dicte espicerie; *ibid.*, p. 285.

8 Que nous tirions les deniers de noz voisins et qu'ilz ne tirent riens de nous.

4 Particuliers qui, pour eulx enrichir par leurs inventions, appauvrissent les autres; *ibid.*, pp. 282-3.

Căci teoria e aceasta: „să scoatem banii vecinilor noştri şi ei să nu scoată nimic de la noi”8. Dar, în această operă, să folosească toţi, Statul societatea, iar nu „particularii cari, pentru a se îmbogăţi prin invenţiile lor, sărăcesc pe alţii”4. Deci se opresc „speciile” care vin altfel decît pe Mare, se propune a se interzice aducerea de lînă *din* Anglia şi Spania, de postav din aceiaşi Anglie şi din Spania, ca din Perpignan. Să nu între nici străinii „naturalisaţi”. La orice se cumpără se vîndă de aceiaşi valoare l. Idei mai reale se enunţă însă din adunare, ca aceia că materia primă de aiurea e totuşi utilă *pour occuper le pouvre populaire***1*.

Dar de aici iese o întreagă operă de cercetare locală pentru „a pedepsi şi îndrepta pe cei răi, a răsplăti şi înainta pe cei buni”3, cu *enquesteurs cointrerolleurs*.

Parlamentul e şi el supus unor schimbări adînci. Se înlocuieşte vechiul échiquier engles din Normandia prin-tr'un Parlament. Dar, observă Barrillon, prelaţii şi baronii se opun, ei cari erau „deprinşi pe vremea lui Carol al VIH-lea şi în toată vremea mai înainte să fie ca nişte prinţi acolo”; ar voi doar un eşichier de şase săptămîni din cinci în cinci ani, şi fără apel la criminal, afară de convocări extraordinare. A face altfel, Parlament statornic, ar fi „contra libertăţilor şi privilegiilor terii Normandiei”. Dar regele refusă, şi povestitorul critică şi el pe oposanţi. „între oamenii cu ştiinţă şi în situaţii mari au fost puţin stimaţi din interes aceia, ca unii cari nu tindeau decît la folosul lor particular, şi nu la binele public4.” Cînd se produce conflictul pentru Concordat, Francise era decis ca, dacă Parlamentul din Paris se mai opune, să facă altul la Orléans5.

1 Ibid., pp. 286, 287 nota, 288, 290.

2 Ibid., p. 287, nota. Portughesii cumpărau postavuri francese; *ibid*.

3 „Pugnirez et corrigerez les mauvais, rémunérez et advancerez les bons”, se spune în jurămîntul conetabilului de Bourbon; *ibid.*, p. 15.

4 Accoustumé du temps du roy Charles huictiesme et de tout temps auparavant estre comme princes en Normandye; *ibid.*, p. 30. Contre les libériez et privilèges du païs de Normandye; *ibid.*, p. 31. Entre gens scavans et prans personnages furent peut estimez comme ceulx qui ne tendoyent qu'à leur proffict particulier et non au bien publicq; *ibid*.

6 Ibid., p. 80.

Nu e nevoie să se spuie ce soartă avură, în vălmăşagul războaielor pentru Italia, aceste bune intenţii.

Macchiavelli şi noua politică europeană

Judecata cea nouă asupra împrejurărilor cîrmuite numai de un interes bine cîntărit şi necontenit supt cea mai atentă observaţie nu se întîlneşte nicăiri cu aceiaşi francheţă şi curaj, cu o atît de adîncă străbatere în esenţa însăşi a lucrurilor, ca în operele secretarului florentin Niccolö Macchiavelli, în *Principele* şi *Decadele lui Tit-Liviu*, admirabil studiu de ştiinţă politică, sprijinit însă pe o singură basă, şi aceia nesigură, istoria republicei romane aşa cum o înjghebase din materiale foarte diverse şi de valoare cu totul neegală Patavinul.

Acum mai bine de un sfert de veac, arătînd cum el a definit tipul care se întîlneşte pană la 1600 şi căruia-i aparţine Basta, generalul albano-italian care a duşmănit şi dus la moarte pe Mihai Viteazul, adunam din scrierile lui de politică o caracterisare a obiceiurilor de luptă, a normelor de succes din vremea lui.

Aici vreau să adun numai din Relaţiunile lui ceia ce priveşte două din ţerile care pe la 1500 îşi stăteau în faţă: Germania lui Maximilian şi Franţa lui Ludovic al XII-lea, puţin înainte de acea începătoare Domnie a lui Francise I-iu care a fost studiată pe basa Jurnalului lui Barrillon în capitolul precedent.

Germania, luată ca un ansamblu, e ţară bine locuită, bogată, plină de arme. Dar „oamenii trăiesc ca nişte săraci: nu clădesc, nu se îmbracă, n'au mobile în casă. Li ajunge bielşugul de pîne, de carne şi să aibă un cuptor unde să se adăpostească de frig... Pentru ce pun pe spinare cheltuiesc doar doi florini în zece ani1", de şi exportă manufactură în Italia. E o „viaţă grosolană, şi libertate"2. „Nu vreau să meargă la războiu fără plată excesivă 3."

Împăratul e general bun, drept, rînduit, care sufere ostenelile; e uman la audienţe: nu se cere curtenit de ambasadori. Dar „e foarte ascuns; e veşnic în agitaţii sufleteşti şi trupeşti, şi adesea desface seara ce a încheiat dimineaţa" 4. Se spune despre dînsul că „nu cere sfat nimănui şi e sfătuit de toţi; vrea să facă orice după capul lui şi nu face nimic cum vrea în adevăr"5.

1 Vlvono comme poveri: non edificano, non vestono e non hanno masserizie în casa. Basta loro lo abbondare di pane, di carne, ed avere une stufa dove rifuggire îl freddo... Spendonsi în dosso duoi florini în dieci anni.

2 Rozza vita e liberta.

a Non vogllono ire alia guerra senon soprapagatl.

4 E segretissimo, sta sempre în continua agitazione d'animo e di corpo, ma spesso disfa la sera quello concluse la mattina.

6 L'imperatore non chiede consiglio a persona, ed è consigliato da ciascuno; vuol fare ogni cosa da sè e nulla fà a suo modo.

6 Dicono che gli staţi suoi gli danno d'entrata seicento mila fiorini, senza gortar dazio alcuno, e cento mila fiorini gli vale Tuf-Are un venit de 600.000 de florini de la Statele Imperiului, fără nici-o îndatorire, şi 100.000 de la „oficiul imperial”. Pentru atîţia bani nu i se cere nici-o cheltuială, în loc să plătească mercenari, toată nobilimea are datoria - adăugim: dacă ar îndeplini-o vre-odată în adevăr, - de a veni în arme la chemarea lui. Garnisone nu plăteşte, fiindcă „ţara păzeşte cetăţile”, şi n'are nici-o administraţie de întreţinut, fiindcă burgmeisterii oraşelor se îngrijesc de aceasta6. Ar putea face lucruri mari, unit şi cu nepoţii, cu regele Angliei. „Dar, cu toate veniturile scrise mai sus, n'are niciun ban şi, ce e mai rău, nu se vede unde se duc banii*”.

Prinţii îşi împart Statele, şi împăratul are contra lor „o mare ură”, un *principal odio*, întreţinînd Sviţeri contra lor. Comunităţile sînt bogate: Strasburgul poate da mai multe milioane de florini şi nu cheltuieşte nimic. Oamenii din oraşe sînt zdraveni şi pe alocurea fac, ser-bătoarea, exerciţii cu armele. Dar unii nu se înţeleg cu alţii: e o veşnică gîlceavă între prinţ şi prinţ, între oraş şi alt oraş, între lumea prinţilor şi lumea oraşelor. „Ţi-nînd samă de toate aceste discordii în general (cu împăratul) şi adăugind pe acelea ce sînt între un prinţ şi altul şi o comună şi alta, se face lucru greu acea unire a Imperiului de care un împărat ar avea nevoie-”. La chemarea imperială fiecare vine cînd vrea. Astfel la dieta din Constanţa contra Veneţienilor şi a Francesilor se promit 16.000 de infanterişti şi 3.000 de călăreţi, dar se capătă abia 5.000 de oameni, „Reci în libertatea lor”3, oraşele nu se mişcă. Atunci cînd Maximilian e atacat de Sviţeri, e silit a li da Basel. Promiseseră împăratului 15.000 de florini şi n'au dat nici jumătate din fizio imperiale. Questa entrata è tutta sua e non l'hà di nécessita obbligata ad alcuna spesa. Perché în tre cose dove gli altri principi sono necessitati spendere, lui non vi spende un soldó, perche e* non tiene gente d'arme, non paga guardie di fortezze, ne uffi-ciali délie terre, perche i gentiluomini del paese stanno armati a sua porta, le ortezze le guarda îl paese, e le terre hanno i loro borgomastri, che fanno floro ragione.

1 Ma lui, con tutte le soprascritte entrate, non hà mai un soldo, e, ch'è peggio, e' non şi vede dove e' se ne vadino.

2 Consid rate tutte queste disunioni în comune, ed aggiuntovi poi quelle che sono trà un principe e Taltro e Tuna communità e Taltra, fanno

difficile questa unione dello Impero di che uno impe-ratore avrebbe bisogno.

3 Fredde nelle loro liberta.

această sumăr. Veneţienii o ştiu bine şi-şi bat joc -1.

Ca oaste, caii sînt greoi. Infanteria, voinică, dar înarmată cu fier numai pană la brîu, n'are decît suliţă şi sabie (*pica e daga*). Nu cred că trebuie mai mult, odată ce hotărăşte artileria. Resista în front şi în luptele din Guyenna, de şi se crede că nu pot sta în faţa Italienilor şi Francesilor. Spaniolii se temeau mai mult de cei 10.000 de Germani Landsknechţii aceştia sînt însă slabi pentru luarea cetăţilor: au cîştigat Ravenna, dar n'au reuşit la Padova. În Italia însă, în genere, nu se poate face nimic stabil: „ar trebui doar ca frunzele arborilor să se prefacă în galbeni” 3.

Pentru Francesi Macchiavelli, care i-a cercetat acasă, n'are multe simpatii. Nu li pasă, e drept, de binele sau răul care-i aşteaptă şi nici de ce se spune ori se scrie de dînşiix. Sînt *vani e leggieri* şi insolenţi în fericire.

1 El li trimete de la dietă pe Fra Bianco, pe padre Luca şi pe Despotul Moreii: „Mando îi dispoto délia Morea e i suoi araldi piu volte”.

2 Ibid., p. 207.

8 Se le frondi degli alberi d'Italia gli fossino diventati ducati; p. 216.

4 Poca cura del bene o del male futuro... Non şi curano molto ' di quello şi dica di loro.

6 La coronna e gli re di Francia sono oggi piû potenţi che mai fussino.

Franţa este însă un pămînt unit supt coroana regilor, cari „sînt azi mai zdraveni, mai bogaţi şi mai puternici decît oricînd” 5, o ţară „armată, experimentată şi unită”. Ea nu are a se mai teme de Englesi, cari au pierdut spiritul războinic, de Spanioli, cari nu pot ataca, graniţa fiind alcătuită de locuri pustii, fără hrană, de Flamanzi, cari au nevoie de Franţa, ca unii cari-şi ieau hrana din Burgundia şi Picardía şi-şi vînd fabricatele la bîlciurile din Paris şi Lyon, de Sviţeri, cari, inatacabili în văile lor, n'au cavalerie cu care să poată ataca Francia

Ludovic al XI-lea a supus tot regatul, şi cu arma, cu trimeterea la eşafod2. Acum Coroana are „toate pă-mînturile bune”, şi nu particularii \ Au dispărut marii feudatari, cari se puteau înţelege cu duşmanul pentru a-i deschide regatul: ducii de Bretania, Burgundia, Bourbon, Guyenne. Orléans şi Milanul după moartea lui Ludovic al XH-lea* vor întră în patrimoniul regalităţii. Mari seniori de azi sînt rude regale care-şi aşteaptă rîndul la tron. Feudele, pe de altă parte, nu se pot rupe în bucăţi; cadeţii sînt îndreptaţi spre aventuri, şi de aici vitejia.

Regele are cîţi bani vrea5. Ajunge o scrisoare a lui pentru ca sa aibă, prin *receveurs*, cît doreşte. De la gabela singură, pe pîne, vin, carne, etc., îi vin 1.700.000 de scuzi; se adaugă *tailles*, care sînt după plac. Din partea ei, nobilimea culege 6-8 scuzi la fiecare trimestru, iar *tailles*, împrumut numai cu voia suveranului, care nu obişnuieşte s'o dea.

1 Li se dădeau 50.000 de franci pe an.

a 11 re Luigi, 11 quale con le armi ed ammazarne qualcuno gli ridusse a quella ubbidienza che ancora şi vede.

8 Tutte le buone terre della Francia sono della Corona, e non de' privaţi baroni loro.

4 Ca rebel supt Carol al VUI-lea se credea că şi-a pierdut dreptul la tron, dar contele de Angoulême era numai un copil.

5 Entrata tanta quanta ne vuole îl rè... Quanto ne demanda.

Clerul, cu optsprezece arhiepiscopi, 1.700.000 de parohii, dintre care 740 de abaţîi, are două cincimi din averea terii şi, cum venitul lor nu iese din ţară, se ajunge la un „tesaur infinit”. După Pragmatică, regele nu se amestecă însă în venituri, cum nici în alegeri, ori, dacă odată e înlăturat de guvern un ales, el revine după dispariţia intrusului. Afară de locurile de generali, toate celelalte sînt deschise şi clerului. Acesta dispune şi de Universităţile din Paris, Orléans, Bourges, Poitiers, Tours şi Angers.

Poporul de jos e deprins să asculte de un rege pe care-l venerează. Trăiesc modest, cu oarecare frică de nobili, pentru care umblă în haine nebătătoare la ochi, şi femeile ferindu-se de mătasă. Dacă se întîmplă a veni curtesanii la ei, ei dau un sold de cameră, schimbată la opt zile, şi li se plăteşte şi pentru spălat şi alte servicii.

Regele e ajutat de un Consiliu, dar hotărăsc de o-biceiu două persoane, arhiepiscopul de Paris şi Ro-bertet. Regele numeşte guvernatori şi locotenenţi, cari-şi cumpără lucrurile. Un *prévôt de l'hôtel* cu leafă de 6.000 de franci stă veşnic cu regele, care mai ţine opt maeştri de casă şi un mare maestru, şambelani, a 6-10.000 de franci, un mare scudier cu doisprezece scudieri şi cavaleri ai Ordinului său, cu pensii de cîte 4.000 de franci anual, două sute de gentilomi cu 20 de scuzi lunar. Budgetul îl fixează generalii. Statele Generale ar fi să se adune anual.

Dreptatea o împarte Cancelariul, care ţine pecetea cea mare. E plătit 10.000 de franci pe an; i se mai dau 11.000 pentru „masă”. Camera de conturi revede socotelile funcţionarilor, dar pensiile le fixează tot regele. Sînt doi judecători civili, primind 600 de franci pe an, şi un locotenent criminal cu treizeci de arcaşi. Parlamente sînt la Paris, Roma, Toulouse, Bordeaux şi Grenoble.

1 I Francesi sono per natura piu fieri che gagliardi e destri e în

Supt raportul militar, spune Macchiavellif „Francesii sînt din firea lor mai mîndri decît viteji şi dibaci, şi, la un prim asalt cine poate resista ferocităţii lor, devin cu atîta de umili şi pierd aşa de mult curajul încît devin fricoşi ca nişte femei” *K* La început, spune Carol

Quintul, sînt mai mult decît bărbaţi, la urmă mai puţin decît femei. Dacă nu li se dau anume avantagii, ei pleacă, precum au făcut la Neapole. La Garigliano, de şi mai mulţi, au fost bătuţi, nesuferind ploaia. Dacă ar fi avut răbdare, n'ar fi fost învinşi nici condottierul d'Alviano, în serviciul Veneţienilor, nici Spaniolii, în regatul de Neapole.

Infanteria e proastă, mai ales că n'a mai luptat de mult. Sînt oameni de rînd, umiliţi. Mai buni Gasconii,. ca vecini cu Spaniolii, dar numai pentru asediu, nu şi pentru lupta în cîmp deschis. Se înrolează de aceia Sviţeri şi landsknechţi germani.

Dar mai sînt gardiştii pedeştri, şi Germani, cu doisprezece franci pe lună (trei sute supt Carol al VIH-lea), în haine de mătasă, 32 de furieri cu patru mareşali, 400 de arcaşi, o sută din Scoţia (cu trei sute de franci pe lună), 24 lîngă persoana regală. „în orice parohie a Franciei e un om plătit cu pensie bună de acea parohie şi se chiamă *franc archer*, care e obligat să ţie un cal bun şi să stea prevăzut cu arma la orice cerere a regelui, cînd regele e afară din regat pentru război sau altceva. Sînt datori a merge călări în provincie unde e atacat regatul sau unde se bănuieşte: după parohii sînt 1.70Oa.

un premiero impeto chi puô resistere alla ferocitá loro, diventano tanto urrili e perdono în modo Panimo che diventano vili come femine.

Nu e nevoie de cetăţi. Garnisoane permanente se ţin numai în provinciile Picardia, Burgundia, Guyenna şi Provenţa. Plata soldaţilor o face tesaurariul; pensionarii şi gentilomii îşi culeg drepturile prin *tailles* şi *feux*. Comanda o are şi marele general, peste mai mulţi generali. Flota o pot ţinea şi particularii: este un amiral.

1 Fu poi usurpato quello stato da questi Sforzeschi illegitima-mente> ut dlcunt. 1 Per non esşere stata unita come era nel tempo dei Romani.

Astfel orgarrisaţi, Francesii nu se tem de Italieni. În Milan „aceşti Sforzeschi se zice că au usurpât ilegal puterea” *. Şi apoi, afară de o bună frontieră, „Italia nu mai este ca pe vremea Romanilor”-.

E r a s m.

Biografia lui Dfesideriu Erasm din Rotterdam, finul observator cu ochii mărunţi de scotocire, supt căciula de doctor, cu supţirele nas de critică şi cu trupul de cărturar sedentar, înfăşurat în dulama medievală, a fost scrisă, pe basa acelor mărturisiri personale care prin francheţa lor

samănă cu ale Sfîntului Augustin şi anunţă pe ale lui Rousseau, de atîtea ori. Nu voiu încerca s'o fac, şi în lipsa, momentană, a rarisimei cărţi care a fost pentru dînsul un act de creştină mărturisire mai mult decît bravada unei vieţi înfăţişate şi în ce poate şi trebuie să aibă mai ascuns.

Fiul unor părinţi cari nu l-au vrut aşa şi nu l-au înţeles niciodată, eroul unui roman de iubire, urmărit împotriva piedecilor şi terminat prin prosa unei căsătorii răpede isprăvite, călătorul după situaţii, de la un timp şi după invitaţii, de la un capăt al Europei apusene la celait, prin Elveţia, Italia şi Anglia, după ce Franţa era familiară prin anii de şcoală, e bine cunoscut.

Aici e vorba numai de a culege din Dialogurile lui, *Colloquia*, făcute, nu pentru a schiţa tablouri din viaţa timpului, ci pentru a da o carte de latinească bună începătorilor, din opusculul lui de răsbunare contra acelor cari pretindeau a-i opune un stil de o mai' perfectă autenticitate, *Ciceronianus sive de optime di-cendi genere* (1528), din butada lui, *Encomium Moriae*, glorificarea proştilor şi nebunilor, din tratatul despre războiul cu Turcii, în care s'a văzut un fel de manifest pacifist, idei care sînt de sigur ale lui, dar şr ale atîtor altora în cea d'intăiu jnmătate din secolul al XVI-lea.

Îşi aminteşte cu adîncă neplăcere de suferinţile îndurate la Paris, cînd era în Colegiul „cu nume mirosind a oţet", Montaigu. Paturi pe lut, lîngă latrine, păduchi de lemn pe păreţi cu „gînd teologic", apă de puţ, mineare de ouă stricate, peşti de cari se îngreţoşează pentru totdeauna, vin putred, sărăcie în hrană şi în toate. Unii şcolari se îmbolnăvesc pe viaţă, alţii fug în lume. Un mediu exterior de soldaţi. Regim de casarmă; cu bătăi şi pe nedrept. Oameni pretenţioşi, puţini, *viri boni*. Mîngîie tovărăşia cu femeile, „mai vorbăreţe decît turturelele",^ de la care a învăţat franţuzeşte. Dar latineasca de acolo e fără cantitate a silabelor, cu accent galicl. Acestui sistem, ca şi Rabelais, contemporanul său, îi va opune altul: trezire dimineaţa, joc de minge, mai ales iarna, şi, prin inelul de fier, sărituri, bună ţinută la rugăciuni - *puerilis pietas* - şi la masă, politeţă în formulele de mulţămire, cultivarea raţională a memoriei, alegerea liberă a carierei, lecturile alese, cum a fost pentru el, din copilărie, Horaţiu2.

1 Latinum more gallico... Periit tibi syllabarum quantitas... Omnium rerum illic inopia est praeterquam sceleratorum militum. Bonorum virorum illic est mira vilitas... Vixl salsamentan us. - Cu astfel de reminiscenţe vorbeşte de tînărul care e deprins a minţi de la opt ani, şi-şi presintă un critic „pannosus, pediculosus, luri-dus, vietus, uxuccus, facie cadaverosa, cranium vix habebat tres pilos: quóties loquebatur, claudebat oculos". Nemuritor tip al pedantului acrul

2 Dialogul h

Totuşi, în frumosul dialog de la ospătărie, care e un adevărat cadru de interior olandes, cum se vor gasi cu grămada în secolul următor, moravurile francese sînt presintate ca[]superioare în „umanitate galică” celor germane. Va fi fost şi el în asemenea adăposturi, unde, în locul femeilor vesele, a fetiţelor drăguţe care primesc în prag şi pană la uşa grajdului, rîzînd, curăţind hainele, se întîmpină din guri severe răspunsul: „De nu-ţi place, caută aiurea”; gesturi în loc de cuvinte. Un singur fel de odăi, calde, cu fereştile închise, cu cerşea-furi de şase luni *, fără bani. Prînz prost, toţi la un loc, cîte opt la aceiaşi masă, din toate clasele/, cu brînză stricată, pe blide de lemn şi cu pahare de sticlă proastă pentru vin rău, foarte rău; serviciul unui rîndaş. Culcarea cu hurta. Calul e prost îngrijit şi fînul scump. El care ştie cum e' la Anvers, la Paris, la Roma, la Veneţia... El care preferă o simplă ospătare la ciobani... El care e în stare să dea reţete culinare, în fin epicurian ce este...

La orice prilej îşi aduce aminte de prieteni, ca Reu-chlin, care n'ar fi trebuit să moară niciodată, pe care-l vede după moarte trecînd în alb puntea, cu geniul cel* bun după el, gonind cu crucea harpiile criticei şi între cîntece sărutîndu-se cu Ieronim. Arată despreţul lui pentru studiile de drept*.

Ici şi colo, în afară de biografia citată, el face să se întrevadă viaţa, în altfel de condiţii, din Anglia, unde stă pe lîngă prietenul Thomas Morus, căruia-i dedică „Lauda Nebuniei”, bunul cărturar vesel care se joacă cu maimuţele, ori, pe lîngă celait Toma, Linocerus^. „distins în toată filosofía”.

1 Germanii şi le spală, spune el, de două ori pe an.

2 Ad leges discendas, quibus nihil illiteratius.

Va descrie biserica Sf. Toma Becket, cu statuile celor trei cari l-au omorît, cu comorile de pietre scumpe îngrămădite fără folo: peştera Sf. Patrick, Maica Domnului din Walsingham. Criticînd pelerinagiile şi darurile la icoana făcătoare de minuni, el va descrie glumeţ, nu numai pe pelerinul vulgar, acoperit de scoici, la pălărie cu icoane de cositor şi plumb, cu lanţuri de paie şi ouă de şerpi în mînă, ori cu zale de fier pe trup şi cu traista goală, care a fost la S. Iacob de Compostella, la Maica Domnului a Mării din Anglia, unde se aduce şi se fură uleiul, pe acela care caută laptele Maicii Domnului, pe cel de la Constantinopol, pe cel de pe piatră, pe lângă epitaful lui Beda, scris de îngeri, pe lîngă lemnul Crucii, şi va ceti Epistolia. La el şi evlaviosul, care merge la Sf. Cristofor din Paris şi la Sf. Petru din Roma. Ni se va da şi cîte o visiune italiană, ca a Certosei din

Pavia, cu 3.000 de galbeni pe an pentru *fabrică*, plină de statui şi de daruri.

A cunoscut cele mai diverse moravuri: sărutarea italiană, strîngerea de mînă germană, salutarea femeilor în biserică, oprită în Anglia, transmiterea acolo a aceluiaşi pahar care ar fi o necuviinţă în Francia, hrana şi băutura bogată a Germanilor, cari, de n'o au, se fac soldaţi, sobrietatea italiană. Totul îl interesează, pană la descoperirile geografice, al căror résultat, „ţerile necunoscute", care nu sînt pe hărţile vechi, îl presintă, cu oamenii aproape goi, cari se hrănesc din rădăcini şi se împodobesc cu pene de pasăre, dar au un regim drept, cu pedeapsa mai ales a adulteriului, cresc bine copiii şi stau de vorbă un ceas pe zi, dimineaţa, despre afacerile publice cu regele lor.

T Foeminarum huius saeculi decus.

2 Talibus euim ingénus non queam non favere, etiamsi mihi male vellent.- Rîde de imitatorul care copie forma condeiului lui.

Trăit şi la Curţi - pentru care laudă pe Carol Quin-tul, pe sora lui, Maria de Ungaria, „podoaba femeilor din epoca lui" - dar străin de atmosfera lor de linguşire - „n'aş putea să nu favorisez asemenea talente, chiar dacă mi-ar voi răul" 2, - el îşi face glorie de a fi rămas simplu. Da, spune odată, eu sînt cel care „mîn-jesc multă hîrtie cu cerneală", care „arunc în pripă toate", care „fac un volum într'un picior şi nu-mi pot porunci să mai cetesc odată ce am scris", adăugînd însă că mult mai mulţi îi cetesc *Colloquiile*, glumele acestea ale lui, decît savanta operă a cîte unui Longo-lius *K*

Erasm, cel trecut prin multe cărţi ale antichităţii, e, totuşi, în parte, şi un om al vremii care pe încetul se duce, lăsîndu-ni părerea de rău a unei mari originalităţi, capabilă încă de desvoltare. Îl vedem cetind pană şi cîntece latine medievale în cinstea lui Isus, *Corona virginum*, şi contra „nelegiuitului Irod":

Hostis, Herode impie, Christum venire quid times, Iesu, corona virginum, Quem mater illa concepit, Quae sola virgo parturit.

1 Qui multum chartarum oblivit aframente... Abiicit ac praeci-pitat omnia... Interdum iustum volumen scribit *stans pede în uno* > uec unquam potest imperare animo suo ut vel semel relegat quods cripsit... Batavi oratoris naenias quae Colloquia vocantur quanto plures terunt mamibus quam Longolii scripta!

E iarăşi o notă din epoca luptei contra absolutismului papal şi desfrînării clerului cînd el opune luxului din biserici, imobilisării fără rost a bogăţiilor, risipei cu anatele, „condonaţiile", „dispensable", simpla şi curata viaţă creştină pe care o predică Sf. Francise, de care nu se atinge

atunci cînd atacă pe pretinşii lui ucenici, cei mai mulţi dintre Franciscani. Traducătorul Noului Testament, pe care-l alege din cel vechiu, el care, pentru criticile sale usturătoare, se califică însuşi de „arhi-eretic” (*sesquihaereticus*), va aduce înainte, cu un gest de sinceră emoţie, pe femeia care, cu mîna goală, se roagă în tăcere, strîngîndu-şi la sîn copilul, alături de acel care adoră o Madonă mîncată de şoareci, de călugării cărora Sf. Dionisie şi Sf. Toma, Sf. Vincentiu, Sf. Petru, Sf. Caterina din Sienape care n'o înţelege Erasm - li sînt mai mult decît Mîntuitorul el însuşi. Benedict şi Francise, *minime malitiosus homo*, nu sînt doar numai haina lor! - Viclefitul întreabă de ce Sfîntul Toma nu dă şi după moarte săracilor averile ce i se închină? Pe Hristos să-l aibă ori cînd, nu pe spate ca măgarul, ci în inimă. Nu după o viaţă de desfrîu se poate striga: „Trăiască Evanghelia, Hristos stăpîneşte”, *Vivat Evangelium*, *régnât Christus*. „Eu”, spune Erasm, „cred tare ce spune în Sfînta Scriptură şi în Crez; fără a mai cerceta restul, îl las teologilor de discutat şi definit. Iar ce e în obiceiul poporului creştin şi nu puţin se potriveşte cu Sf. Scriptură, îl păstrez ca să nu jignesc pe cineva *”. Să se imite exemplul aceluia care şi-a lăsat averea pentru Colegiul *trium linguarum* de la Louvain! Ceia ce nu-l împiedecă de a recunoaşte, citînd exemplul lui Ambrosiu, pedepsitor al împăratului Teodosiu, că şi ultimul episcop e superior oricărui monarh.

1 Ego quod lego în sacris literis et Symbolo quod dicitur Apostolorum summa fiducia credo, nec ultra scruter: Caetera per-mitto theologis disputanda ac definienda şi velint. Şi quid< tarnen receptum est usu populi christiani quod non plane pugnet cum sacris literis hactenus servo, ne cuiquam sit offendiculo. - Adausul: Sf. Biserică, lucru omenesc, nu-l primia nici Sf. Ciprian.

Ca şi în acest,ev mediu, critica lui se întinde şi asupra veşmintelor şi modelor exagerate de odinioară. Şi avem un întreg pasagiu în care îşi rîde de „coarnele” de pe capul femeilor, de „piramidele” cu care se încunună, de -nu ştiu ce adaus „prelungit” în creştet, de curăţirea de păr a frunţii şi a tîmplelor, iar, în ce priveşte pe bărbaţi, pe cari nu-i cruţă mai mult, de pălăriile cu coadă care atîrnă, de margenea despicată a hainei, de umerii scoşi în afară, de raderea părului cu două degete de-asupra urechilor, de tunica abia pană la genunchi, de lanţul de argint ce se lasă de la genunchi şi de acea încălţăminte *ă la poulaine*, de modă polonă, care, cum se ştie, a dus la desastrul de la Ni-cop011.

1 Quis enim nune ferat în honestis matronis comma, pyramides metasque praeiongas în vértice prominentes, frontes ac témpora pilis arte vulsis glabra ad medium prope cranium, în viris pileorum toros cum ingenti cauda pensili, oras vestium insectas, < i în humeris tumentes, caesariem

duobus digitis supra àures derasam, vestem longe breviorem quam ut ad genua porrigatur, vix pudenda te^entem, calceos rostris în immensum porrectis, catenam argenteam a genu ad talum usque revînetam!

2 Şi valetudinarius gustet pullum gallinaceum, periclitatur chris-tiana religio.

Viaţa contemporană însăşi e atacată cu spirit şi cu violenţă cum n'a mai fost caricaturată o epocă întreagă de om trăind. În ea. E aici furia predicatorului medieval, pe care ar părea că-l simţi în glas şi în gest. Ce sînt teologii cu haine pană la fcălcîie, a căror faţă, crispată de gravitate, samănă cu a bufonilor? Ce e cultul idolatru pe care-l permite Biserica: incantaţiile „pe viscerele Maicii Domnului, pe oasele fericitei We-renfrida", cultul stolei de care atîrnă Evanghelia Sfîn-tului loan, cumpărarea acelei „cerule consacrate anual de Papa care se zice vulgar *agnus Dei*", îngenunchia-rea înaintea „pieptenului lui Isus care è la Trier"? Religia au redus-o la rituri stricte şi la formule magice. „Dacă un bolnav gustă dintr'o găină, e în primejdie religia creştină" 2. Mai bine beţii şi scandale. Bastarzii, şchiopii, chiorii nu sînt primiţi în cler, dar sînt ignoranţii, cei ce joacă la noroc, beţivii, ucigaşii; se tolerează cei ce împiedecă alegerile canonice. Se. asigură casa cu aghiasmă, cu „frunze sfinţite", cu luminări, nu cu virtuţi. Se crede în Maica Domnului şi în Sfîntul

Cristofor mai mult ca în Isus: marinarii cîntă pe Mări *Salve Regina*, fără a-i şti sensul, soldaţii invocă pe Sf. Ghfcorghe şi Sfînta Varvara; bolnavii*se adresează la Sf. Dionisiu şi la Sf. Roch; nu e loc în care să nu afli pe Sf. Anton cu porcul şi clopoţelul lui.

1 Quam male cohaerent illa vocabula: cardinalis strategus, e-piscopus dux, abbas comes, sacerdos centuiio!

1 Ad edendum et bibendum plusquam viri estis, ad laborandum nec manus habetis, nec pedes.

Se descriu cardinalii, prea mulţi, simoniaci, episcopii bogaţi, cu „cetăţi, bombarde, clientelă militară" (în Anglia bate monedă numai arhiepiscopul de Canter-bury, din veneraţie faţă de Sf. Toma Becket), - „ce rău se potrivesc cuvintele acelea: cardinal general, episcop duce, abate conte, preot ofiţer!1 „ - canonicii, cu haine de în în afară, dar de lină înăuntru, mănăstirile de călugări cu abatele beţiv şi fraţii stupizi, în care se stă de vorbă cu fetele. În veşqiinte, cîte cruci „albe, roşii, verzi, tărcate, simple, duble, quadruple" şi cîte forme, dar în inimi nu e crucea. Nu e lăcaş de cartusieni fără nebuni. Cutare abate nu vrea la el călugări cetitori fiindcă prea l-ar încurca în răspunsuri: „Nu-mi trebuie ca vre unul dintre ai miei să ştie mai mult decît mine". Erasm presintă pe tipul său, cu şeizeci şi doi de supuşi, dar fără nici-o carte, afară de uşoare povestiri francese. De

ce s'ar învăţa, dacă tot o să mori! Maica Domnului va fi cetit doar Ceaslovul: în genere femeile nu trebuie să înveţe, căci şi-ar pierde şi puţina minte pe care o au; şi latineasca e o limbă impudică. Călugării cerşitori, Franciscanii, fac negoţ în toate casele, pană şi în cîrciume. „La mîncat şi la băut sînteţi grozavi, dar la lucru n'aveţi mîni, nici picioare2!” Mînecile li sînt încăpătoare ca o traistă. Carmeliţii sînt luaţi în batjocură cu un joc de cuvinte: cămili! Atot puternici, mari, roşii, burduhoşi, cu înfăţişarea de atleţi, beţivi, ambiţioşi, vînînd purpura şi tiara, aceşti *fraticelli* de cari Papa Alexandru al Vl-jea se temea mai rău decît de orice monarh îl zugrăviseră pe Erasm ca vinovat pentru sfâşierea Bisericii, răpirea dijmelor clerului şi chiar şi răscoala ţera-nilbr. Mănăstirile se umplu de fete smomite, de *cou-verse*, cu părinţii înşelaţi, cu mintea plină de vedenii diabolice, care primesc „un nou fel de robie” de dragul unor ceremonii vane, şi îşi părăsesc, odată cu numele, şi o libertate de care ele, care nu pot vinde fără voia părinţilor, nu au dreptul să dispuie Ele nu sînt míresele lui Hristos, căci cu toţii el a serbat căsătoria lui mistică. „Pe Hristos şi acasă-l poţi avea J.”

1 levent um est sub praetextu religionis no vum servit utis genus, ut nune sane în plerisque monasteriis invenitur... Caeremoniae quaedam quae per se nichil faciunt ad pietatem, neque quen-quam commendant oculis Christi qui spèctat animi puritatem... Et domi Christum habes.

* Est illic quod tu putes spectatu dignum? - Ut ingenue fatear

Pelerinagiile îi sînt, cum am văzut, odioase şi ridicule, în acelaşi timp. Cutare se duce la Roma, goală de oameni de treabă, pentru a se întoarce mai rău, dar cu buzunarul plin de indulgenţe, care s'ar da pe bani şi cui ar fi despoiat şi ucis pe Domnul. Alţii, la beţie, au făgăduit să meargă şi la Compostella şi adesea mor pe cale. Cutare care a fost la Ierusalim nu poate vedea măcar locul autentic, neştiut, al Patimei. Doar bătrînii cari nu pot muri aiurea să se ducă acolo, unde nu e -nimic de văzut decît o „mare barbarie”. „Este oare acolo”, pune el să fie întrebat pelerinul, „ceva care să fie vrednic de privit? - Să-ţi spun drept, aproape nimic. Se arată cîteva monumente vechi, dintre care nu e unul care să nu mi se fi părut fals şi pregătit anume pentru a ispiti pe cei simpli şi lesne crezători. - Şi nu te întorci mai sfînt? -Ba în multe privinţi mai rău3.”

E şi contra ceremoniilor morţii, în mijlocul riturilor, cum între rituri: ungere, consacrare, rugăciuni, schimbare de haine, „din obişnuinţă mai mult decît din suflet”, şi-au petrecut mulţi toată viaţa. Nu că ar des-aproba sacramentele şi riturile în ele însele, dar nu trebuie să fie „alfa şi omega a vieţii întregi” Ce poate fi mai repulsiv decît lupta în jurul unui pat de agonie între paroh şi Ordinele cerşitoare, care-şi împrumută haina

murinzilor? Erasm merge pană acolo încît afirmă că în Polonia doi tineri au fost îngropaţi, de către Franciscani,- de vii noaptea într'o biserică.

Nici cu monarhia, aşa cum este, mai ales pornită, la războaie de pe urma sfaturilor acelor teologi cari ar merita puşi în prima linie de luptă, nu e multămit asprul, dar clar-văzătorul critic. Aceştia încredinţează pe regi „că sînt zei şi că pentru dînşii s'a făcut lumea aceasta, pe cînd nu Statul e făcut pentru prinţ, ci prinţul e aşezat pentru Stat". „Odată prinţii şi împăraţii se deosebiau prin învăţătură nu mai puţin decît prin putere2." Acuma, ei nu-şi dau sama că barbarii s'ar împăca mai răpede dacă ar vedea virtuţi creştine şi ar fi chemaţi la „libertatea evangélica". Păcat că nu se înţeleg stăpînii celor mai mari monarhii: Francise, aşa de „uman", Carol, căruia preceptorii i-au spus să fie pe atît de clement pe cît de mare! El, Erasm, dacă tibi, propemodum nihil. Ostenduntur quaedam monumenta vetus-tatis, quorum mihi nihil non videbatur commentitium et excogita-tum ad alliciendos simplices et creduos... Nihilo sanctior redis? - Imo multis partibus deterior.

1 Pene desperantes exhalant animam... Vehementer probare sacramenta et ritus ecclesiae... Prora et puppis vitae Ulis în ce-remoniis est... Ex consuetudlne quam ex animo.

1 Persuadent slbi se deos esse suaque causa mundum hunc-esse conditum... Imo princeps reipublicae gratia constituitur, non respublica prineipis causa... Olim príncipes et caesares eruditione non minus quam imperio praeminebant.

ar fi Papă,- ar impune armistiţiul şi ar tăia pe cine s'ar atinge măcar de o găină, pentru a hotărî apoi graniţele şi a încheia căsătorii de fraternisare. În locul lui Carol, ar spune lui Francise: „Frate, m'a servit soarta; aş fi putut să fiu eu în locul tău. Tu te-ai purtat bine. Să uităm! Du-te la ai tăi, fii bun veCin. Să ne între-cem în calităţi şi în guvernare. De aici iese mai multă glorie decît dacă aş lua toată Franţa şi ţie dacă m'ai scoate din toate ţerile mele. Ca Papă aş arăta numai grijă de gloria lui Hristos şimîntuirea creştinilor".

E plină lumea de nobili cari şi-au cumpărat titlul, *vulgo videtur emticia nobilitas*. Titlul de cavaler se poate lua în cancelaria imperială de oameni cari n'au văzut altă luptă decît cu gîştile şi claponii ţeranilor. Iunkerul se cere lăudat de yre-un tinerel, se apucă la ceartă cu clericii, organisează prădăciuni, vînează zestre, se face a fi chemat la Curte şi adaugă contul autopsiei.

În burghesie, medici cari cer plata înainte de agonie, atîtea femei care apar în haine stropite cu pietre scumpe, purtînd ornamente de chihlimbar şi coral, ghete aurite. Se văpsesc pe obraz cu cerusa, stibiu,

purpu-rissa. Poartă cozi lungi, părul adus spre creştet ori pe frunte, coarne de pe care li atîrnă vălul, pălării cu piei de preţ. Lachei le ţin de subţiori, le urcă în carate scumpe. E o îmbulzeală a li se săruta mina. Astfel, adesea, iată ce se alege dintr'o familie: tatăl murind supt influenţa călugărilor, soţia întră la beguine, fiul devine la Roma ca să-l facă Papa preot într'un an, altul devine Franciscan, fetele trec la Sf. Clara ori la Sf. Caterina de Siena.

În războaie el vede furii, „în haine albe, cu tunici cenuşii, împodobite cu felurite pene", care chiamă pe prinţi, asigurându-i că Dumnezeu e cu ei, la „războiul drept, sfînt, pios", şi tinereţa, neexperienţa, dorinţa de glorie a stăpânitorilor se lasă sedusă. Cu părul tuns, barba semi-rasă, mustaţa lungă apare soldatul, care ucide fără măcar a-şi servi ţara şi iea pentru aceasta bani. Generali înşeală la plata soldaţilor şi a-desea se fac plătiţi de ambele părţi. Penele de la pălărie, haina lor ca o plasă sînt ridicule. După atîtea isprăvi, bătrînul ofiţer se retrage,. fără nas, şchiop şi, însurîndu-se cu vre-ö fată tînără, se aşează într'un „turnuleţ" de castel bun de pradă, unde nu ţi-ai ţinea nici porcii.

Mai fericiţi atît de mulţii cerşitori, pe cari ar trebui să-i ţie oraşele. Cine se leagă de ei? Cine li cere un imposit?

În „Lauda nebuniei" arătînd că prin nebunie începe omul, că fără dînsa lumea n'are haz, că ea hrăneşte ospeţele, adunările, ea stîrneşte războaiele, ea aduce şi ţine guvernele, ea determină superstiţiile, îmbogăţeşte bisericile, că ea deosebeşte prin nuanţele ei popoarele - Parisul cu teologia, Italia cu grija formei latine, Veneţia cu venerarea nobleţei, Grecii cu cultul strămoşilor, Turcii cu puritatea Islamului, Evreii cu vedenia Mesiei, Spaniolii cu patima războiului, Germanii cu admiraţia pentru trupuri mari şi pentru magie, - se reieau toate aceste critici. Prinţii cu lanţuri de aur la gît, cu coroană pe cap, se ţin de creşterea cailor de vînatoare şi exploatează o ţară; clerici, cu veşminte pompoase şi crucea înainte, cari, cînd ajung sus, ţin o Curte ca un bîlciu, merg la oaste, ca în Germania, şi se hrănesc din datine absurde, ca icoanele rău făcute, luminările Maicii Domnului aprinse 'n amiaza mare. pele-rinagiile; negustorii cari mint, gramaticii, filosofii, matematicii, teologii urmărindu-şi închipuirile zadarnice.

În stil, Erasm are comparaţii ca pe acea vreme, scurte visiuni ieşite dintr'o minte pe care lectura continuă şi nevoia de imitaţie n'au sterilisat-o. Astfel cînd spune că mai uşor deosebeşti stelele cînd -strălucesc una cîte una.decît atunci cînd tot largul cercului e cuprins de splendoarea lor Are în stil şi imprecaţii biblice cu acele repetiţii care erau indicate pe vremuri. Aşa cînd spune că „rea bestie e mistreţul, mai rea lăcomia; rea

bestie e ursul, mai rea luxuria; rea bestie leul, mai rea cruzimea; rea bestie vipera, invidia mai rea 2”, sau cînd imită Psalmii pentru a dovedi că „bolile sînt glasul lui Dumnezeu cerînd să ne căim”, şi, cînd viţelul cel gras şi „fiul rinocerului” sînt aduşi înainte pentru scopuri de moralitate ^ religioasă 8, rinocerul sînt Evreii cari, încăpăţînaţi, îşi întorc cornul contra lui Hristos.

1 Quasi, şi ortas Stellas notare velis, facilius id facies şi rarae luceant quam şi tota caeli pars pariter insignibus obsita sit.

a Mala bestia est aper, sed peior est avaritia; mala bestia est ursus, sed peior est luxuria; mala bestia est leo, sed peior est crudelitas; mala bestia est vipera, sed peior invidia.

8 Quid hoc est aliud ouam vox Domini clamantis: agite poe-nitentiam, instat regnum coelorum? Vitulus ille. saginatus qui se patri pro nobis Immolavit, solus omnium sine exceptione Candidus, et fillus rhinocerotis, id est: iudaicae gentis quae, spiritu vacua, literam legis velut unicum cornu torserat în Christum.

4 Non solum în templis manu factis, quae patent et piis et impiis, sed în atrio saneto ipsius, hoc est în pura sanctaqqe cons-cientia. Nam hi demum veri sunt adoratores qui în spirittf adorant dominum. Multi sunt ubique qui lignum cruciş adorant ósculo, qui ad eucharistiam, qui ad nomen Iesu flectunt genua; sed non ita multi sunt qui adorant illum în atrio ipsius, per spiritum sanctum fiaedeati.

Pare că, la acest duşman al Franciscanilor, spiritul Sf. Francise vorbeşte cînd el arată cum este a se închina la Dumnezeu: „Nu numai în templele făcute de mîna omului, deschise şi celor pioşi şi celor impii, ci în vatra cea scumpă a lui, adecă în conştiinţa pură şi sacră. Căci aceştia sînt închinătorii cari în spirit se închină lui Dumnezeu4”.

1 Hoc saeculo, quo nescio quo fatali tumultu, sursum deorsumque miscentur omnia, sive christianae religionis statum inspicias, sive monarchiarum ac rerum publicarum conditionem reputes, sivestu-diorum ac literarum rationem intueare, omnibus sic perturbatis, ut non alio tempore verius fuerit illud Graecis celebratum: fepöv *t*¡ 6o&Xy).

1 Quod est totius negotii caput et ad universos ex aequo pertinent vix quem quam video cogitare.

9 Ni dextera Dei protegat nos, brevi quod reliquum est orbis christiani videatur occupatura.

4 Quam multi sunt ubique qui comedunt panes ad ppndus, nec saturantur.

6 Mutuo laniatu vivimus omnes.

Pesimismul „pedepsei lui Dumnezeu” care „bate” pe oamenii păcătoşi îl urmăreşte înaintea miseriilor de tot felul ale epocei sale. „în acest veac, nu ştiu prin ce impuls fatal, se amestecă haotic toate, ori de te uiţi la starea religiei creştine, ori de cîntăreşti condiţia monarhiilor şi a Statelor, ori de priveşti cum se înfăţişează învăţătura şi literele: toate sînt atît de tulburate încît nu e vreme în care să fi fost mai adevărat o formulă a Grecilor: fepöv rj 6ouXr/', deci: aşa e voia lui Dumnezeu1. Toate plăgile sînt enumerate: boala ruşinoasă, *Scabies gallica*, de care sînt pline curţile, co-reia, sudoarea aducătoare de moarte a Englesilor, distrugerea vieţii de familie, certele religioase, cu biserici profanate şi preoţi goniţi, războaiele pregătite de monarhi fără a şti de ce*2, năvălirea Turcilor, care, „dacă n'ajută Dumnezeu, în scurt pare a voi să cuprindă restul pămîntului”3/în atîtea locuri se mănîncă o pîne cu scumpătate cîntărită 4 şi pană şi în fecunda Italie se moare de foame ori se recurge la carnea omenească. „Trăim toţi sfăşiindu-ne unii pe alţii \” „Cei mari despoaie, ţeranul vinde cu preţ împătrit ale sale, negustorii întindimens preţurile, meşterii cer cît vreau pe lucru. Fiecare cu şiretenii şi meşteşuguri înşeală pe aproapele... Cînd mîiià ţerahilor a pustiit cu àtîta desfrînare” - e vorba de răscoalele ţerăneşti germane -, Dumnezeu a trimes bestiile ogorului, devastînd toate1”

II.

Dar avem a face cu unul din înoitorii literaturii prin însuşirea formelor perfecte ale latinităţii clasice. Erasm e mîndru că a^ cunoscut pe Gheorghe din Trapezunt, Teodor Oaza, Gheorghe Merula, Musurus, Pomponius Laetus, Platina, Laonicerus şi Laonicus, unul medic, altul filosof, Antoniu Sabellicus, Andrei Alciatus, Ieronlm Alexandru, episcop de Brindisi, principele Albert de Carpi, cu care ţine corespondenţă, Pontanus, Iacob Sadolet, episcop de CarpentraSj Pietro Bembo şi o întreagă listă de alţii2.. În Franţa, „odată şi azi cu studii foarte înfloritoare”, citează pe Robert Gaguin, pe Iodo-ciîs Badius, pe Budé, pe de Baî'f, pe Scepper, pe Be-roald, pe Longueil şi câţiva alţii. În Germania el număra pe Mclanchthon, pe un Kapnion, pe Ulric de Hutten, pe Ursinus Velius, care a scris istoria Ungariei, şi pe alţii, în Elveţia pe Glarianus, în Anglia pe amicii arătaţi mai sus, pe William Latimer şi Reginald Pole şi pe vre-o doi-trei alţii, fără a uita pe însuşi regele Henric al VIIMea, autorul a două cărţi. Nu lipseşte nici Danemarca, în care trăieşte Saxo Grammaticus, Olanda părintească, plină de nume cunoscute mai mult lui

'.Magnates expilant, rusticus quadruplo vendit sua, negotiatores în i;iimensum intendunt precia, opifices q;janti volunt iocant opera- Unusquisque dolis et artibus circumvenit proximum suum... Nonne pridom immisit în nos bestias agri vastantes omnia, quum rusti-corum manus tanta licenţia grassarentur?

1 În *Ciceronianus*. Şi un Calderio, un Carteromachus, un Donado, un Paulus Aemilius şi un Baptista Egnatius, profesorul de greceşte de la Bologna, Paul Bombasius, Rodigino, Calcagnino, Casselius, Battista Mantuanus, Accius Sincerus.

Erasm, unii din ei la Collegium Busleidianum, în trei limbi, Spania cu Antoniu Nebrissensis, Lopez, Sancho, Vives, Portugalia cu Hermicus şi Genesius, Polonia cu poetul Andrei Critius, episcop de Plock.

Cînd ajunge a trata un subiect ca războiul cu Turcii, el recurge la Ptolomeu, la Pliniu, la Pomponiu Mela, ca şi la Sf. Ciprian, „în libro de duplici martyrio”, şi face istorie, ca şi juriştii de la Paris, vorbind de Tran-golipix (Togrul-beg), de Mucaletus, Cücumetus, Asanus (Hasan), Alcimus şi Othomanus, pentru a se ajunge la Mohammed I-iu, care atacă pe „Bulgari şi Valahi”, la Mohammed al IMea, de teama căruia Papa Sixt era să fugă în Franţa, la prada teritoriilor clasice, la asediul Vienei în 1529 şi la lupta cu Sufiul Persiei şi cu Sudanul Egiptului.

1 Multorum enim partim ignavia, partim sinistris motibus fit ut bonae literae, quae sat féliciter coeperant efflorescere, iam passim vergant ad interitum.

2 Extitere pridem qui nobis veluti novam sectam moliuntur invehiere: Ciceronianos sese vocant, intolerabili supercilio reiicientes omnium -scripta quae Ciceronis liniamènta non referunt et adoles-centiam, a coeterorum scriptorum lectione deterritam, ad unius M. Tu'lii superstitiosam aemulationem adigunt... Et animadverto iuve-nes aliquot, quos nobis remittit Italia, praecipue Roma, nonnihil afflatos hoc affectu... Quatuor inepţi itali adolescentes.

Dar, se plînge el, „parte din indolenţa unora, parte din ivirea unor curente fatale, buna literatură, care începuse a înflori într'un chip atît de fericit, acuma pretutindeni se apleacă spre peire1”. E vorba de secta cea nouă, ciceroniana, datorită la vre-o patru tinerei din Roma, care nu admite decît „ce are liniile lui Cicerone”, condamnă toate scrisele afară de ale lui Lon-golius, care şi el e vinovat că a pus Franţa lîngă Italia şi a lăudat, *barbarus barbaros*, pe Erasm şi Bude, şi care seduce tineretul către acest manierism2. Sînt platonici şi peripatetici, păgîni în suflet. „Visează de vechea

1 Qui veterem Romam, rerum dominam, gentemque togatam adhuc somniant, quemadmodum ludei nondum desinunt suum Mosen ac Templum hc-rosolymitanum somniare... Est, ut audio, nune Romae sodalitas quaedam eorum qui plus habent literaturae quam pietatis... Nunc autem quid est esse civem romanum? Profecto* minus allquanto quam esse civem basiliensem... Sic (Capitolium> enim vocant curiam quandam non admodum magnificam, în qua soient agi per pueros exercitandi gratià fabulae... Senatus, siquis. Omnino Romae est, latine nescit.

* Quam inhiamus, quam stupeseimus şi quod veterum daemoniorum simulacrum aut etiam simolacri fragmentum nacti fuimus et Christi ac divorum imagines vix aequis oculis aspieimus! Ut ad-miramus epigramma seu epitaphium corroso quopiam saxo re-pertum!

Romă stăpîna lumii, şi de poporul în togă", ca şi Evreii de Moise şi de Templul din Ierusalim. Recitează la Car pitoliu, care nu e azi decît „o curte nu prea măreaţă unde se duc copiii" ca să joace piese de exerciţiu, şi judecă pe cine nu e vrednic, fiind străin, de onoarea cetăţeniei romane. „Acuma însă ce înseamnă a fi cetăţean roman? De sigur ceva mai puţin decît cetăţean din Basel... Iar Senatul, dacă mai este vre unul la Roma, nu ştie latineşte1." Se prosternă înaintea oricării „icoane a demonilor celor vechi" sau chiar înaintea, unui simplu fragment şi „abia de au ochi pentru icoanele lui Hristos şi ale Sfinţilor". Despreţuiesc moaştele, legea divină, pană şi monedele cu [crucea *şi*± sfinţii,, preferind pe Iupiter şi Dianas] Bunei-Vestiri şi pe Ga-nimed de-asupra vulturului înălţării. „Admiră epigrama sau epitaful găsit pe vre-o piatră roasă2." Odată la Roma, înaintea Papei Iuliu al H-lea, - un Iupiter! - y doi dintre ciceronieni, Petrus Phaedrus şi Camillus, au comemorat pe Isus vorbind de jertfele eroice ale antichităţii: Decii, Curţiu, Cecrops, Jfigenia, Evreii fiind doar nerecunoscători faţă de unul dintre ai lor. Ceva bun numai pentru copiii cari învaţă retorică. [Nici-o înţelegere, nici-o simţire. Medievalii, ca un Thomas Scotus^ credeau măcar în ce spuneau. Cel de la Roma „a sorbit aşa de roman încît n'au auzit nimic despre moartea lui Hristos1". S'a „mai adaus Reforma lui Luther, şi acuma pentru Roma toţi „cisalpinii" aceştia sînt cuprinşi într'o singură condamnare...

Discuţiile din dietă, pamfletul lui Luther contra Turcilor fac pe Erasm să discute, nu numai problema, res-trînsă, a luptei contra acestora, ci şi vasta problemă a războiului însuşi, posibilitatea altor relaţii între societăţi, între State2.

1 Tam romane dixit Romanus iile ut nihil audirem de morte Christi.

a Consult atio de bello Turcis infe rendo, Ley da, 1643. 8 Scorta circumferunt, în tentoriis temulenti ludunt aleam, peie-rant, rixantur ¿*c* pugnant,

¿4 Ut audio, nulla colit idola, sed dimidiatum habet christianis-mum.

5 El e contra arderii renegaţilor: ce ştiau ei la botez!

Ofensiva contra Turcilor, purtată *turceşte* (*turcico*), „Turci cu Turci”, o desaprobă. Ce oaste creştină e aceasta care pradă şi se poartă cu ai săi mai rău decît cu duşmanii, care ţine femei stricate, ¿ea, joacă la noroc, blasfemează, se ceartă şi sé bate 8? Unii se tem de importul din Turcia, ca al zahărului, 'alţii observă că e vorba de un ajutor de dat Ungariei, care ar trebui împărţită sau dată lui Zápolya. De altfel, i se spune că Turcii nu se închină la idoli, ci au un fel de creştinism înjumătăţit4. Adesea cînd se atinge „războiul sfînt”, nici nu e vorba de Turci, ci de Francesi, adversarii lui Iuliu al H-lea. „Dar vulgul creştinilor crede fără rost că oricine are dreptul de a ucide un Turc ca pe un cîne turbat, nu de alta, dar pentru că e turc”: atunci şi pe Evrei 5? Dar nu i-au osîndit sinoadele! „Se înşeală crezînd că vor zbura de-a dreptul în cer, dacă li se va întîmplă să cadă într'o luptă cu Turcii. Nici măcar dacă pentru Hristos ţi-ai întinde grumazul tiranului care te-ar chema la închinarea idolilor, nu vei ajunge la cer fără o conştiinţă curată1.” Doar Turcii „sînt întăiu oameni, apoi semi-creştini”, şi, de altfel, dacă Dumnezeu i-a trimes, este de ce, şi, dacă Turcii sînt cruzi, să nu fie aşa creştinii unii faţă de alţii. Poate fi însă ceva mai rău decît „prinţii cei răi, mai ales ai Bisericii?”

Dar Erasm nu admite, ca Luther, că, de oare ce e vorba de o pedeapsă a lui Dumnezeu, nu trebuie făcut nimic contra Turcilor, cum n'o admit nici teologii pari-sieni. Şi boala e o pedeapsă de la Dumnezeu, şi totuşi luptăm contra ei! Celor cari cred că „o duc mai bine creştinii supt Turci decît supt prinţii^ creştini şi supt Papa”2, el li răspunde că e mai bine Evreilor supt ^creştini decît creştinilor supt Turcii de sigur cruzi, la cari nu e lege, nici. religie. Turcii nu sînt invincibili, cum se crede; un război de usură i-ar consuma, iar pentru paza locurilor cucerite sînt pe acolo creştini; anume Turci chiar ar ajuta o asemenea luptă. Carol Quin tul, fratele său Ferdinand, Francise, poate Henric al Vllí-Jea şi, se crede, şi Papa sînt gata de luptă.}

1 At christianorum vulgus perperam'existimat cuivis licere Tur-cam non aliter occidere quam canem rabidum, non ob aliud nisi quia Turca est... Proin de misère se fallunt qui se credunt recte subvolaturos în coelum, şi contingat în praelio adversum Turcos cădere. Nisi pura sit conscientia, nec şi pro Christo cervicem porrigas ad idololatriam vocanti tyranno în coelum pervenies.

1 Sunt qui iactant esse tolerabilius agere christianos sub im« perio Persarum quam sub christiants principibus ac sub pontifice romano.

Din toată această propagandă de&cruciată cu gîndul recuperării Locurilor Sfinte la capăt, a ieşit numai cîş-tigul indulgenţelor, ţidulelor cu „crucea roşie şi coroana întreită”. Lumea se îndepărtează de acest „bîlciu”, care se redeschide şi înaintea primejdiei turceşti, şi cînd Papa e ameninţat în Italia şi cînd se anunţă jubileul, duplicat pentru a avea un îndoit cîştig, ba, supt Alexandru, şi întreit1. Acuma se oferia putere mai mult decît deplină şi se punea purgatoriul în pericol de a nu mai avea niciun locuitor. Acuma se clădia biserica Sfîntului Petru în Vatican, acuma-i era foame lui Iacob din Com-postella, acuma Sfîntul Duh, acel dăruitor al tuturora, eerşia ajutor; acuma erau în lipsă călugării de la Muntele Sinai2. Altă dată inundaţiile din Flandra. Sînt certaţi şi profanatorii de biserici dacă dau banii, pe cari-i ieau printí, decani, comisari. Deci în zădar stăruie un Piu al II-lea, Ordinele de cavalerie, cardinalii iluştri tri-meşi de Leon al X-lea: orice încredere dispăruse înainte de polemica lui Luther contra indulgentelor3.

1 Toties audivimus cruciatam expedjtionem, recuperationem Terrae Sanctae; toties vidimus rubram crucem, triplici corona insig-nitam, cum rubro scrinio... Eadem res în totum prope alienavit ánimos hominum ab indulgentiis. Sensimus, inquiunt, maras esse nundinas... Quod dup licatum est, ut esset quaestus geminus.

2 Nunc offere&atu'r potestas plus quam plenaria et pericliţabatur purga'orium. ne prorsus nullum habăret iricolam. Nunc aedifica-« batur templum divi Petri în Vaticano, nunc esuriebat lacobus Compostellanus, nunc Sanctus Spiritus, iile largitor omnium, im-plorabat opem, nunc egebant monachi în Monte Sinai.

8 Quum Lutherus nondum scripserat adversus indulgentias pon-, tificias.

Dar, cu sau fără expediţiile contra Turcilor, războiul e pretutindeni în nenorocita Europă. „Trei monarhi ai lumii”, scrie Erasm, „se aruncă unul asupra altuia pentru a-l distruge, şi nici-o parte a lumii creştine nu e scutită de furiile războiului, căci acei trei trag pe ceilalţi toţi în tovărăşia luptelor. Toti sînt în astfel de disppsiţii, încît niciunul nu vrea să cedeze altuia: nici Danesul, nici Polonul, nici Scoţianul. Şi, de altfel, nici Turcul nu stă liniştit şi găteşte lucruri grozave. Ciuma se înviersunează pretutindeni:~ în Spania, în Bretania* în Italia, în Franţa. Pe lîngă aceasta e şi o ciumă nouă, din deosebirea părerilor, care a stricat sufletul tuturora” - Reforma -, „de nu mai e nicăiri o prietenie sinceră, ci fratele nu se încrede în frate şi nevasta nu se potriveşte cu bărbatul.” „Ce de lupte s'au dat

pentru acea Elenă care e Milanul! Cîte rele n'a suferit Italia! Franţa de cîte rele n'a fost chinuită1!” Şi el continuă: J}Umblă în exil Cristian, regele Danemarcei, pios apărător al Evangheliei, Francise, regele Franciei, e oaspete al Spaniei” - ca prisonier după înfrîngerea de la Pavia -, „poate că nu după plac, el care de sigur e vrednic de o mai bună soartă; Carol se trudeşte a întinde hotarele monarhiei; Ferdinand îşi caută de lucru în Germania; pofta de^ bani chinuieşte toate Curţile; ţerani uneltesc mişcări periculoase şi prin atî-tea măceluri nu se lasă înspăimîntaţi de la gîndul lor; poporul pregăteşte anarhia; Casa Bisericii se strică de facţiuni periculoase: în toate părţile se trage tunica necusută a lui Hristos. Via Domnului se pustieşte nu numai de un singur mistreţ, şi tot odată se primejduieşte autoritatea preoţilor şi a dijmelor, demnitatea teologilor, maiestatea călugărilor; se clatină mărturisirea, se zguduie voturile călugărilor, slăbesc legile Papei; se discută euharistia, se aşteaptă Anticrist: toată lumea naşte nu ştiu ce rău mare.” La luptă sînt îndemnaţi suveranii şi de preziceri, de astre, ba chiar *ex ventriloquiis 2*.

4 Pro Helena, Mediolano, quanto diutius conflictatum est! Quid în alo ru în non est passa Italia! Quibus non nialis afflicta est Qallial

1 Ex anulis... Ex divinationibus... per indusia et gladios fortu-natos; c. 54.

Prinţii să bage de samă: „să-şi aducă aminte cît de mult a fost [slăbit poporul, acum de mulţi ani, prin războaie, nunţi, inaugurări, pelerinagii, stoarceri, precare şi neprecare, monopoluri, creşteri de monedă şi multe alte proteste l”.

El nu e, cum s'a spus, contra *oricărui* război. „După mine războiul nu trebuie pornit decît după ce s'au încercat toate celelalte mijloace şi nu se poate evita; aceasta pentru că războiul din firea sa e un lucru aşa de răufăcător încît, chiar şi dacă se porneşte de principele cel mai drept şi pentru cele mai drepte cause, dar, din causa răutăţii ostaşilor şi a şefilor, aduce a-proape mai mult rău decît bine2”. După ce întreabă părerea Sf. Pavel şi a fericitului Augustin, el declară că l-ar primi numai scurt şi cît mai puţin sîngeros. Bine înţeles şi cu totul drept, fiindcă unul pornit din motive de simplă patimă e o «hoţie», un *latrocinium*.

Pentru a da pacea o formulă ar fi: un singur stăpîn, monarhic, dar acel prinţ ar trebui să fie «asemenea cu Dumnezeu». «Cum sînt însă moravurile oamenilor, mai sigure sînt stăpînirile moderate, legate între eïe ' prin tratate creştineşti V Interesantă ideia de federare a Statelor creştine, adecă a celor civilisate, ideie la care, după atîta vreme şi aşa de mari preferinţi, era să se întoarcă, plină de noi şi mai întinse ilusii, omenirea!

1 Meminerint principes quantopere multis iam annis bellis, sponsalibus, inaugurationibus, peregrinationibus, exactionibus, precariis et non precariis, monopoliis, monetae multauctae aestimationibus aliisque titulis compluribus sit attenuatus populus; p. 70 din tratatul despre războiul cu Turcii.

1 Doceo bellum nunquam suspiciendum uisi quum, tentatis omnibus, vitari non potest, propterea quod bellum suapte natura res sit adeo pestilens ut, etiamsi a iustissimo principe iustissimis de causis suscipiatur, tarnen, ob militum ac ducum improbitatem, fere mali plus adferat quam boni.

8 Optima quidem est monarchia, şi princeps detur Deo similis verum, ut sunt hominum mores, tutissime sunt moderata imperia, christianis foederibus inter se connexa*

În ce priveşte ordinea internă, Erasm, cu toate amintirile sale antice, e pentru monarhia absolută, ale carii progrese în ultimii şaptezeci de ani le constată.

În ce priveşte orientarea literară, dar şi în orice domeniu al cugetării şi vieţii, el este înainte de toate pentru porunca formelor organice, pentru imperioasa, indispensabila adaptare. Ciceronienilor li spune că aşa ar fi făcut Cicerone faţă de orice model de pé vremea lui, căci imitaţia admirabilă nu „calcă natura, ci o ajută”l.

1 Şi viveret, nobiscum eadem loqueretur... Sic illum imitemur quemadmodum ipse est alios imitatus... Impostura'e genus est.te ipsum non exprimere, sed alienae formae prestigium oculjs ho-minum obiicere... Amplector imitationem, sed quae adiuvet na-turam, non violet:

a Videtur praesens saeculi status cum eorum temporum ratione congruere quibus vixit ac dixit Cicero, quum slnt în diversum mutata religio, imperium, magistratus, respublica, leges, mores, studia, ipsa hominum facies, denique quid non?

3 Christiano mihi dicendum est apud christianos de religione christiana.

4 Annon omnes vitae nostrae açtiones conferendae sunt ad Christi regulas?

5 Titulo dumtaxat sumus chriştiani. Corpus aqua tincţum est sacra, sed illota mens est.

De altfel Cicerone n'a fost păstrat sigur, nici întreg - lipsia, şi o spune, *De Republica* -, a tradus prost pe Greci, a avut adversari şi rivali, la cari mai mult deçît la dînsul se găseşte *virtus oratoris.* În poésie nu se poate imita Homer şi Virgil, pentru viaţa lui Isus. Zeuxis şi Apele, în

pictură, n'au fost imitatori. Acuma însă unde mai sînt „religia, Imperiul, magistraţii, republica, legile, moravurile, studiile, pană şi faţa ¡de atunci a oamenilor”2? E o lume creştină, şi acest fapt se impune. „Sînt creştin şi vorbesc lumii creştine8.” „Nu oare toate acţiunile vieţii noastre trebuie potrivite după învăţăturile lui Hristos” 4? Ca să n'o înţeleagă cineva trebuie să-i fi fost botezul doar o stropire în apă5.

Va merge pană acolo, încît va* declara că preferă pe Solomon lui ^Socrate,^Biblia lui Tit-Liviu, Psalmii lui Pindar, Cîntarea Cîntărilor lui Teocrit1.

Faţă de cei vechi, spune el cîndva,f[fără sfială, „sintern cu mult superiori prin maiestatea lucrurilor şi prin credinţă” 2. „Dacă se socoate barbar tôt ce e nou şi de curînd născut, nu e cuvînt care să nu fi fost cîndva barbar”8, şi sîntem'Jdatori, creştinismul aducînd termini noi, şi dinS greceşte, să respectăm „cuvintele primite de simţul atîtor veacuri”4.

În general, întăiu ideile, apoi cuvintele: *primo sit sententiarum cura*, *deinde verborum*. Să se lase f ţacele expresii teatrale, fără viaţă, care adorm pe cetitor5! Două lucruri se cer în literatură ca şi în arta. Întăiu să spui *ce este*: „Culmea artei e să represinţi lucrul cum e înnaintea ochilor”6. Al doilea să dai sincer nota personalităţii 'tale. „Cuvîntarea ta să nu [fie un centón oarecare sau un mosaic, ci să respire icoana pieptului tău sau să fie un rîu ce iese din izvorul inimii tale 7.”

1 An prae Socrate nobis putet Salomon? a Rerum maiestate fideque longe sumus illis superiores. 8 Şi barbarum habetur quicquid est novum' et recens ¿natum, nulla vox non fuit aliquando barbara.

4 Verba tot seculorum sensu recepta.

5 Ad haec, quoniam theatricagsunt et vita carent, dormitatlector stertitque.

6 Caput artis est rem ut est oculis repraesentare.

7 Nec oratio tuá cento quisquam videatur ant opus musaicum, sed spiranş imago tui pectoris aut amnis e fonte cordis tui pro-manans.

Şi aceste principii duc şi la oarecare conduşii morale, cu care încheiem această carte, crezînd şi noi tot într'însele. Din sufletul sigur al omului, sau al oamenilor, pleacă singura fericire, şi nu din afară. „Vulgul

1 Vulgus a rebus externis petit vitam iucundam, cum eam non praestet nisi mens secura.

1 Il qui literas în hoc discunt, non [solum ut politius dicant, verumetíam uti rectius vivant.

cere de la lucrurile din afară viaţa plăcută, pe cînd n'o poate da decît mintea singură” l, caracterul. Şi „cartea o învaţă, nu numai ca să vorbeşti mai îngrijit, ci şi ca să trăieşti mai drept” 2..

CUPRINSUL

CUPRINSUL

I. - Cristina de Pisan.
II. - Pierre de Fénin
III. - Toison „d'or”.....
IV. - Cronici englese despre lupta cu Franţa.
V. - O cronică sienesă.
VI. - Viata lui Carlo Zeno.....
VII. '- Condottierii: Viaţa lui Braccio di Montone
VIU. - Vîaţa lui Sforza
IX, - Bonfinio....
X. - Jurnalul lui Barrillon....
XI. - Macchiavelli şi noua politică europeană.
XII. - Erasm